

Г А Р Т

6524
1784538

1934

126124

СЕРИЯ ПЕРВАЯ

1 3 9 1

6

А

1

М

НАРТ

V.N. Karazin Kharkiv National University

00721495

6

ЦІНА
75
коп.

ГАРТ

A
P
T

ВСІМ, ХТО ХОЧЕ ПРОТЯГОМ 1931 РОКУ БУТИ В КУРСІ
СПРАВ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ Й ЗНАЙОМИТИСЯ
СВОЄЧАСНО З НОВИМИ ТВОРАМИ ПРОЛЕТАРСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ ТАК УКРАЇНСЬКИХ, ЯК І ЗАКОРДОН-
них, НАГАДУЄМО:

ЧИТАЙТЕ ≡ ПОШИРЮЙТЕ ≡ ЖУРНАЛ „ГАРТ“

ОРГАН ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ.
П'ЯТИЙ РІК ВИДАННЯ • ЗА РЕДАКЦІЄЮ: І. КИРИЛЕНКА (відповід. редак.),
Б. КОВАЛЕНКА, В. КОРЯКА, І. КУЛИКА, І. МИХІТЕНКА, Г. ОВЧАРОВА,
x x x x x x x x x x x x x x С. ШУПАКА x x x x x x x x x x x x

В „ГАРТІ“ 1931 РОКУ ЧИТАЙТЕ:

Романи, повісті, оповідання, новели, поеми, вірші, подорожі, літературно-критичні статті, нарисів, репортажі, нотатки, огляди, рецензії, літературні пародії, українську й закордонну хроніку і т. інш. Крім творів українських пролетарських письменників, журнал містив твори західно-українських письменників, а також переклади : : : з видатніших чужоземних революційних письменників : : :

НАШІ СПІВРОБІТНИКИ:

С. Антонюк (Харків), М. Альбертон (Дніпропетровське), Андрі Барбос (Париж), В. Бобинський (Львів), Владислав Броневські (Варшава), Б. Кузідзе (Тифліс), Іоганнес Р. Бехер (Берлін), М. Бірюков (Харків), Ф. Зайсшкофф, Еріх Вайнерт (Берлін), Роберт Вульф (Нью-Йорк), Байль (Прага), М. Колинцке (Канада), А. Габор (Берлін), Карл Грюнбергер, Альварт Готопп, Кляас, Герман (Берлін), Майкл Голд (Нью-Йорк), П. Демчук, К. Гордієнко М. Гаско, С. Голованівський (Харків), М. Дубовик, Ю. Дубовик (Київ), А. Дикий, Є. Гірчак, М. Долєнго, І. Дорожній, І. Дубинський (Харків), Д. Загуд (Київ), Ом. Зарутустра, Нагала Забіля, М. Зісман (Харків), Ю. Зоря (Київ), Мате Залка (Москва), Мирослав Ірчан (Харків), Бела Ілеш (Москва), Гейнд Каган (Москва), П. Козланюк (Львів), Курт Клебер (Берлін), В. Клементіс (Братислава), К. Кессер (Желья), Франц Коричонер (Відень), С. Крук (Нью-Йорк), Б. Коваленко, М. Козоріс (Київ), А. Клочка В. Коряк, І. Кулик, Ів. Кирilenко, В. Кузьміч, Р. Кушнарєв пример М. Качанюк (Харків), Іван Ле (Артемівське), О. Лан (Київ), М. Ледяко (Харків), С. Ю. Масляк (Прага), Май Дніпрович (Балта), І. Микитенко, М. Майський, М. Мотузка, С. Мандрівний (Харків), В. Миколко (Одеса), Я. Мадєвіч (Зінов'їське), М. Новицький (Харків), Гергарт Поль (Берлін), Г. Овчаров (Харків), Л. Підганий (Київ), П. Пєда (Одеса), Л. Персмавський, Л. Піонтєк, В. Руїн (Харків), Антон Сінклер (Нью-Йорк), Саут-Денніс-Ханум (Костянтинопіль), Н. Сухино-Хоменко (Харків), Я. Савченко Л. Смілянський (Київ), В. Сосюра, Лев Скрипник (Харків), Л. Селіван, (Одеса), В. Сутирін, А. Сєлівановський (Москва), Микола Тарновський (Нью-Йорк), І. Топчій (Стєліне), С. Тудор (Львів), М. Терешченко (Київ), Ів. Ткачук, П. Усенко, С. Федичин (Харків), Шишов, Ім. Чепурний (Київ), М. Шеремет, А. Шмигельський, Шовкоплас (Харків), С. Шупак (Київ), Н. Шєрбина, В. Юрїнець (Харків), Бруно Яєсєнський (Москва), x x x x x x x x x x С. Яровой (Зінов'їське) та інш. x x x x x x x x x x

П Е Р Е Д П Л А Т А:
на 1 рік — 6 крб., на 6 міс. — 3 крб. 25 коп., на 3 міс. — 1 крб. 75 коп.,
на 1 місяць — 65 коп. Окреме число — 75 коп.

ПЕРЕДПЛАТУ ЗДАВАЙТЕ:
або безпосередньо до головної контори періодичних та передплатних видань Укрнінформцентру ДБСУ, Харків, Сергієвський майдан, 40-45, кабінетський ряди — 11 або до міжрайонних контор періодичних та передплатних видань Укрнінформцентру по всіх великих містах України, а також до поштових контор і листоношам, в м. Харкові — вул. Вілені Академії, 41, або викликайте УПОВНОВАЖЕНИХ тел. — 66-27

Г
А
Р

ГАРТ

Творення великого мистецтва більшовізму вимагає від успіхів не гастрольних подорожів, а тривалого зв'язку з виробництвом та глибокою всебічною вивчення процесів соціалістичної перебудови, щоб наша художня продукція справді стояла на височині завдань реконструктивної доби.

H

A

R

T

LITERARISCHE UND KRITISCHE MONATS
SCHRIFT DES ALLUKRAINISCHEN VERBANDES
PROLETARISCHER SCHRIFTSTELLER «WUSPP»

REDAKTIERT VON: I. KYRYLENKO, B. KOWALENKO, W. KORJAK,
I. KULYK, I. MYKYTENKO, H. OWTSCHAROW, S. TSCHUPAK, DWOU
LIM (STAATSVERLAG «LITERATUR und KUNST») JUNI 1931

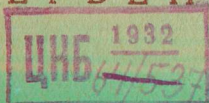
Г А Р Т

ЛІТЕРАТУРНО
ХУДОЖНІЙ ТА
КРИТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ ВСЕ
УКРАЇНСЬКОЇ
СПІЛКИ ПРОЛЕ
ТАРСЬКИХ ПИ
СЬМЕННИКІВ

V-ТИЙ РІК ВИДАННЯ
РЕДАГУЮТЬ: І. КИ
РИЛЕНКО, Б. КОВА
ЛЕНКО, В. КОРЯК,
І. КУЛИК, І. МИКИ
ТЕНКО, Г. ОВЧАРОВ
С. Щ У П А К

Д В О У
ЛІТЕРАТУРА
І МИСТЕЦТВО

1 9 3 1
Ч Е Р В Е Н Ї

84538

№ 6

Б. літ. расійч. 7 видо цього
видавши вміщено в „Літотисі
Українського Друку“, „Карт-
ковому Репертуарі“ та ін-
ших покажчиках Української
Книжкової Палати

Обкладинка художника
А. Страхова.

Укрголовліт 164 - жб.
Зам. № 724 — 6700

ДВОУ УПП. 7 Друк.
ім. Фрунзе, Харків,
Донець - Захаржев., 6

САВА ГОЛОВАНІВСЬКИЙ
ТАК ПОЧИНАЄТЬСЯ ПІСНЯ

напівпоема

I

Туман затуляв
і ховав людей
краплинами
білого тіла,
та кожне серце
пекло
з грудей
і жаром
сорочку
їло.
І коїлось дивне
й тривожне щось,
бо всі,
як на очі
хворі,
не бачили навіть
як небо
лилось
і як кам'яніли
зорі!
Бо кожен,
схиливши
обличчя руде,
спітніле
і важке
як завше,
іде — й спотикнеться,
іде — й упаде,
щоб знову
упасти
вставши.
Та в цехові мозку,
що олово
злива,
де тишу
клітини
слухали

вигадував
сам я
такі слова,
що били б
туманні ухили.
І слів не було
і думок не було,
й розбивши
словесну
палітру,
тривога летіла
на біле тло,
штовхаючи
літера літеру.
І зорі тікали
вночі
в гараж,
півнувши
в небесні
щілини,
і думав я:
буде тава пора ж
коли
і на них
дощі лине!

Але в осередку
не думали так
й мирилися
з іншою
думкою
про те,
що я просто собі—
чудак
і зорі
зубами хрумкаю.
Про те,
що в хвилини
тривоги
і бур
душа кам'яніє
кожна.
І бути погоничем
хмарних
хур
в хвилини такі—
не можна.

І гримнув
до хлопців
секретар Гай:
— Даремно нам
хмара
кадить!
Чи знаєте всі ви,
як рветься край
на вугільні
барикади?
Вони устають
товщиною пластів
у штреках
сирих
копалень,
вони устають
на заводський
спів
в морозах
міських
опалень.
Вони виростають
в сухих степах
до неба
камінним глечем,
а ми заховали
язик в зубах
Іруки
кладаємо
зле їм!
Та коїлось
дивне
й тривожне щось,
бо всі,
як на очі хворі,
не бачили навіть
як небо
лилось
і як
кам'яніли зорі!

III

На шахті
з гульби вітрових образ
неслося
луною
лункою

про те,
що братва
| ухвалила враз
зажити тепер
комункою.
У декого бороди
груди мели
і слово було
батога дає;
— Дозвольте,
навіщо,
для кого,
коли
і хто
такі штуки
вигадує?!
Але в осередку
товариш сказав:
— І хто ще
про це розмовлятиме?
Чи довго
у полі
шахтарських справ
стояти малими телятами?
— Ви чули у штреках
і дзвін
і грюк
і раду смертей
на олові!
Чи може
не ми
мозолями рук
зліпили лице
комсомолові?
І Гай
перед хлопцями
руку підвів:
— Якщо ми
і справді проти,
то зможемо
збити
атаку слів
атакою слів роботи!
І Гай не спинявся:
— Колиж отак —
покажемо й ми
уміння!
І в небі

здіймало
гульбу
атак
морожених зор каміння.

IV

Увечері слухав секретар Гай,
як стукає в штреках край,
І кожна машина кричить:
— да - а - вай,
і кожен вагон:
— да - а - вай!
У вухах рипіли колеса слів
про гуркіт шахтарських
слаб
і кожен завод їх складати вмів
і кожен завод їх слаб.
Та йшли шахтарі з вікових селян,
і лився робочий плин...
— Так значить горлянку розірве
плян?
— Так значить — роботі — блин?!
І хлопці сказали: — Коли це ми
робочих фронтів бійці
і нам не здолати грудьми
цими
страшні перепони ці,
то, значить, — машина борні —
ставай
і з фронту тікати —
встигай!

І стукнув об стіл
кулаками Гай
і в груди
ударив — Гай.

Братва міркувала:
— коли і де
працює чота машин.
— Приміром,
у штреках
зарубка йде
не більше кількох
годин.

Триби
напирають —
без зайвих слів,
а потім,
зламавши зуб,
лежать
на канапах

сухих долів
чекаючи зрад і згуб.
Братва міркувала:
— коли розгон
машина

убік веде,
то де ж би узятись
десяткам тонн
і тисячам
взятись
— де?!

Та вдерся у двері
глухих розмов
секретар —
товариш Гай.

— Ви чуєте, друзі,
— сказав він знов —
як стукає
в штреках

край?!
— Ми всі підставляємо
серця
дзвін

і рук сукуватий хмиз!
— А що
коли б раптом
ходу машини

згори —
 спрямувати — вниз?
 — А що
 коли б штрекам
 гарячу кров
 пустити шахтар зумів?
 ... І скрикнули
 в дверях
 глухих розмов
 іржаві завіси слів.
 Три дні не згинались
 підпори ніг,
 не сохли
 гілляки рук —
 залізним прибоєм
 усюди
 ліг
 стук.
 До всіх посміхався
 секретар Гай
 морозом
 блідих
 ґримас,
 і хлопці сказали:
 — Хоч ти
 лягай,
 хоч ти відпочинь
 за нас.
 Ми підемо радо
 кротами вглиб,
 піднявши
 і дим,
 і пил
 за чорне вугілля
 і білий хліб
 за силу кісток
 і жил!
 — Машина довбає
 шляхом новим,
 машина гуде —
 — нехай!
 Вугіллям
 розкажемо
 людям
 всім
 про тебе,
 товариш Гай.

Про нас — на підпорах важких колін,
про нас — без нудьги та сліз,
про нас, — що підставили
серця дзвін
і рук
сукуватий хмиз!

Виходьте, браточки,
у степ вночі,
виходьте у степ
вночі —
і я покажу вам,
шляхом йдучи
високих пісень ключі!
Пісень,
що підносили
серця птах
як прапор —
до неба
аж, —
пісень,
що несуть на своїх плечах
вугілля важкий вантаж;
пісень,
що розбити усе могли б
ударом
сторуких скель,
пісень,
що несуть нас
в іржаву глиб
пробитих
вогнем
земель!
Там небо пливе
як на дні криниць
і хмара —
блідим більмом,
там світять
шахтарками
плями лиць —
прості,
як законів
том.

Там люди несуть
як життя мове
машин
кам'яний
терор,
хоч дець
авіатором
місяць пливе
і кидає бомби зор!

ДЕВІЗА: АЛЮР × × ¹

РОМ

Замість прологу

Цигани — це напівкочове плем'я, що розпорошилося по всій Європі, в більшій частині Азії, Північній Африці і перекинулося навіть до Америки. Плем'я це у різних народів мало і має цілком різні назви.

Самі себе цигани звуть — Ром, — себто людина.

Назва „циган“ поширена більше в середній і Східній Європі, тоді як у Західній звуть їх найчастіше — єгиптянами, — у Франції — богемою — (bohémiens), в Іспанії — гітанами — (gitanos), в Угорщині — „фараоновим плем'ям“, — у Греції — антисинканами.

Порівняльне вивчення санскриту ², індуських та циганських діалектів дає змогу дійти висновку, що цигани вийшли з Індії. Літописи свідчать, що до різних частин Азії та Європи цигани прийшли в різний час (між IX й XV віком) і різними шляхами. В Росії про них згадується вперше дець близько 1500 р.

Про число циган, як загальне, так і по окремих країнах, про рухливість їхню та опір всякій реєстрації існують найсуперечливіші дані: дехто називає число 1 млн., інші — до 5 млн. Найбільше циган у Румунії (близько 250.000) і в Угорщині (майже таке саме число), на Балканському Півострові їх 140.000; в СРСР — 60 тис., Іспанії — до 30 тис., у Франції й Німеччині — близько 4 тис., в Азії — понад 100 тис.

Мова циган в різних країнах являє істотні зміни, але має явні сліди одного кореня. У самій Європі налічують 14 діалектів циганської мови, вони постали під впливом мови тих народів, що серед них живуть цигани. З антропологічного погляду близькість циган до індуських племен так само помітна.

¹ З матеріалів, що надійшли на літературний конкурс НКО.

² Найстаріша мова народів Індостану, що нею писано єврейські книги індусів. Як жива мова, зникла за кілька років до нашої ери.

До релігії цигани ставляться індиферентно, приймаючи залюбки релігію, що панує в країні: вони католики, православні, мухаммедани, але скрізь із великою домішкою своїх окремих обрядів та звичаїв, перебраних від предків. Чоловік, одружившись, переходить у рід дружини, а не навпаки. У багатьох зберігся родовий лад. Велику вагу має в циган старшина, або голова роду чи циганського табору.

З тих причин, що побут циган дуже різнився з побутом решти людности Європи, що серед циган поширені злодійство та ошуканство, що моральний склад їх дуже своєрідний і оригінальний — майже скрізь цигани зазнають чималих, іноді суворих утисків та переслідувань.

У Басарабії, після організації радянської влади, багато циган почали були хліборобити. Поблизу міст Рені, Ізмаїла й Кілії коло річки Дунаю — гуртувалися табори. Цигани брали активну участь і в роботі тодішніх раддепів. Велика армія здорового, але не культурного народу здобула людських прав. Два-три роки — і цигани, покинувши кочовий побут, а також крадіжки та шахрайство, що завжди тривожили людність, збернулися б в осілих людей, чесних трудящих.

Та 1918 року Басарабію окупували румунські бояри і циган знову позбавлено людських прав. Нарешті, 1929 року таборам приділено майдани під Бендерами й Кілією і заборонено зупинятися по залюднених пунктах Басарабії.

* * *

На шляху „Болград-Ізмаїл“ — хоч колесо коти: ані горбочка, ані лощовинки. І так усі сорок верстов.

Обабіч хвиля за хвилею котяться гребні злотаві, тонко виспівуючи свою дивну, жодним художником не відзначену, мелодію. Бринять невидимі струни ледь вловимим:

— Ко-сить! Ко-сить!..

І тільки шовкова стрічка — шлях, непорушний, мовчазний — спрямовує на Ізмаїл циганський табір, що ген-ген тягнеться довгою валкою каруц¹ — нудно, сонно. Вигинаючи спини кістками, трудно йдуть коні змилені, худі. Риплять уїдливі осі немазані, дразливо вдаряються об колеса відра порожні: все порозсикалось. І — ані найменшого галасу. Ніби пекуче липнече сонце позшивало золотими нитками неспокійні циганські губи. Лише в передній отамановій каруці, що своїм корпусом скидається на широчезну, струхнявілу труну, глухо плаче дитина та іноді сердито озивається грубий голос. І враз голос вирвався злісно, нетерпляче:

— Та замовкни ти... до біса!

Замовкло. Тихо, зовсім тихо плазує табір, оповитий незвичайною, похмурою мовчанкою. Здавалось, варт зупинитись одній

¹ Віз циганський.

тільки карупі — довга валка стане, і тоді вже ніякими криками, ніякою силою не зрушити її з місця.

Із-за обрію поволі зводився золотий хрест, потім: контури високої бані, дерев, — далі — вулиці, будинки. І, нарешті, як на долоні, стан красень Ізмаїл з усіма своїми садками, горами, фортецею, древніми мечетами, що нагадують собою ті часи, коли тут панували турки. Осяяний лагідним промінням вечірнього сонця, що вже сідало десь за Дунаєм, гордовито наближався він до валки, і табір нараз заворушився, вітаючи місто всією силою свого дзвінкого галасу.

Поруч валки каруп, геть запорошених пилом, простувала ціла армія зголоднілих, стомлених довгою мандрівкою, людей, утворюючи таку картину, наче то тікало з фронту обшарпане, вщент розбите, деморалізоване військо.

Похнюпившись, і не озираючись, плентались сухоребрі, зморені шкапи, і ледь-ледь перебирали ногами. Злостиво дивився просто себе отаман Дунда: чоло зморшкками взялося; голова аж морочилася від тих проклятих, важких думок, що, такі неясні, плутані, ось уже кілька днів крають мозок. — Як же це так? Другий тиждень ідуть без відпочинку. Та хто таке чув, щоб циганам влада дозволяла зупинятися лише у відлюдних місцях? Хоч здахай, а хоч вибирай: Бендери, або під Кілію, або мандруй — степ басарабський широкий. А що з того, коли ні ярмарків, ні базарів, ні купити, ні продати! З дідів-прадідів мандрують по всіх усядах: де стомилися, там і зупинились. І раптом — мавш: позавчора надсилу дісталися Болграда, але не встигли отаборитися — чортом напосів поліцай:

— Негайно рушайте далі: тут не можна!

— Як не можна? А де ж можна? Ну май розум, чоловіче добрий, — благав поліцай, — що ж мені робити? Це ж кілька сот чоловіка!

— Циганам заборонено тут зупинятися. Заборонено, й край. І нема чого дурно язиком плескати.

— Та що ж, звелиш довіку отак блукати? — не стерпів нарешті. Але за хвилину жалкував, що не здержався: поліцай засюрчав, прибігли ще трое — мало не заарештували. Добре, хоч Ізмаїл недалеко: минулого року ціле літо вистояли тут і ніхто не займав. Аби вже швидше дійхати: всі голодні, коні ледве тягнуть і, помічає він, чимало циган незадоволені з його отаманування, тільки вголос не кажуть, криються з думками. Особливо Гой. Не встигне табір зупинитися — тільки й мови: де, та що крали. Жалкують за тими днінками, коли поверталися п'яні, з грішми, з чужими, замордованими кінями. Та тепер він нікому не дозволить цього. Звісно, потайки й тепер дехто краде, але, що ж він зробить, коли влада сама створює такі умови. Коні падають у дорозі,дохнуть, а заробити — ніде, нові придбати — ніяк. І скрізь женуть: — За місто, або в степ! — А що ж у степу? Нікого та ще — сонце немилосердне.

— Як прокляті! — глухо прошепотів і люто шмагнув бато-
гом, аж рівна, тонка лінія лягла на спині коневі.

Шкапи, безсилі прискорити повільну, втомлену ходу, лише
кволо, немічно здригнулись на цей вияв отаманового обурення.

Близько каруци мовчки пролетів степовий птах і впав у ко-
лосисту гущавину, що наче в бурю, захвилювалося під його
крилами. Собаки рвонули за птахом, але він змахнув крилами
й стрілою пішов угору; потім крикнув радісно в далекій висо-
чині, і закружляв, мов аероплян, що чатує на ворота.

Отаман просунув у каруцу, позад себе, батіг, кинув віжки
за люшню й дістав з кешені шкуратяного кисета, туго набитого
махоркою, шнурком, наче лантух маленький, стягнутого: спро-
квола натоптав люльку, запалив. А очима — зирк у куток ка-
руци. — На колінах у матері затихла скривджена від нього ди-
тина. Смугляві рученятка міцно притиснуті до щічки. Не плаче,
тільки слюзи ще течуть. І так неприємно, боляче йому дивити-
ся, як вони струмлять крізь брудні пальчики, вниз — хова-
ються за тремтливе, зараз червоне, підборіддячко...

Дівчинка стрінулася із насупленим татовим обличчям, затрі-
потіла, пригорнулася уся до матері. А червона щічка вперто
стоїть перед очима...

Затягся сильно з неприємного відчуття палючого сорому, —
І як воно, до ста чортів, трапилось! Хто, до біса, звів його бать-
ківську руку, щоб вдарити нею свою голодну дитину! Аг!..

Пригнічений, знову кидав з-під насуплених брів занепокоєні
погляди на Марту, що хоч і вгамувалась, але вся її худенька
фігурка, до болю яскраво, відбивала нестримне бажання — їсти.

Важко зідхнув: — Два дні не їли! — І з уст мимоволі вихо-
пилось щось лайливе. А в думках свердлом: — Нехай діти, але
дорослі! При першій ліпшій нагоді безсоромно вигукують:

— Гей, отамане, або їсти здобувай, або по чужі коні пускай!
Чи може волієш нашої смерті?

Грізно, як ніколи грізно лунали голоси, коли вирушали
з Болграда. Голодні, виснажені, сповнені безнадії: чоловіки, жінки,
діти — весь табір глухо гарчав, мов зграя голодних тварин, що
її він дужим зусиллям волі стримував, щоб самому не бути за-
битим, розірваним, — просто на шляху. Відповідав голосно, впев-
нено, як і годиться отаманові:

— Цигани! Хіба отаман ваш не голодний? Хіба діти його
не голодні? Чи не всі ми однаково прагнемо кращої долі?
Гляньте навкруги (сотні сповнених голодного блиску очей по-
бігли за його рукою, що зробила вільний, широкий рух, наче
мала вказати, де знайти їсти) — скрізь степ, а позаду Болград,
звідки нас щойно вигнали.

— Так ти — отаман: кажи, що маємо роботи?

— Кажи, що робити? — лунали на відповідь голоси стомлені.

— Кажи! — з задніх лав лихомовно котилося.

І він, отаман, що більше й краще від усіх знає (бо мусить знати), нахмурився, вся кремезна постать його, аж хиталася від важкого дихання і рука владно простяглася вперед, уздовж дороги, ген ген туди, де пломеніли за обрієм соняшні п'льці довгі. Суворий випростався на каруці серед натовпу голодних.

— Йдемо до Ізмаїла!—рішуче й ясно розітнувся його голос.— І коні, і люди однаково голодні: треба здобути їжі!..

— Ов-ва! А якщо й з Ізмаїла проженуть?—із натовпу ущіпливо хтось.

Тиша. Чутно, як припадає до землі врожай важким колосом.

— Не проженуть!

— А якщо?

— Не проженуть!—крикнув роздратований.

— Може й ні, — знову ущіпливо хтось.

Уважно глянув тули, звідки голос — і запально мовив:

— Минулого року табір стояв ціле літо — і ніхто не займав.

Кривилися обличчя з розпачу, в очах мішалися надії з сумнівами, але згадка про минулий рік, голод і надмірна втома — зробили своє діло. Розійшлися по каруцах і всім табором рушили вперед, до Ізмаїла.

От уже й водотяг на обрії з'явився. — Глянув прикро на Марту з гострим боєм на серці. — І чого б їй не заснути? Іонек спить собі мирно біля матері, а ця... — І здається йому, що з губів її маленьких, відкритих — от-от знову вибухне жакливий дятячий крик:

— Я їсти хочу!.. Я їсти хочу!..

Нервово посунувся трохи наперед, мимохить натяг віжки. У мозку боляче ворухилося: — І як це він так... по-дурному! — Знову з-під лоба — зирк на опухлу щічку, на личко. Побачив: — затихла і вряди-годи схлипує ввісні, здригаючись тілом маленьким.

Навіть полегшено зідхнув і на дружину глянув. Та враз очі уронив до віжок, що в руках стиснуті жужмом. Не витримав докірливого погляду.

— Тепер дивись! — почув її тихий, повний смутку голос, і, чомусь поквалпно, жовчно відказав:

— Мовчи вже, прошу, хоч ти!

— Та мовчу!

Стьобнув коней щосили раз, ще раз... — Завзятим солов'їним тьохканням лягнув у повітрі довгий циганський батіг.

— Е-ех, життя собаче!

Короткі передвечірні тіні бігли стороною вздовж каруц.

Ключем в'їхав табір на широкий майдан, де шуміла строката маса людей і тварин.

Завернув коней вправо, машинально цвѣохнув у повітрі бато́гом і сплигнув на землю.

З гуркотом, стриманим галасом табір ладнався стати колом близько водотягу.

По землі вже котилися сутінки і від берега Дунаю віяло приємною прохолодою літньої ночі.

* * *

Мало не до самих околиць Копаної балки¹ стелеться кінський майдан. — Верст чотири, а мо й п'ять буде — кажуть молдавани. — А там і гак невеличкий прикинути можна.

Під час окупації Басарабії, тут вільно розташувалися три дивізії румунські з обозом, артилерією, кіннотою та ще більше снігом незайманим добра половина майдану. І не дурно він такий великий. Басарабський молдаван зречеться гарячої мамалиги з свіжою бриндзою, а менжуватиме кіньми й волами. Одне слово — чимбасувати² — це для нього шалена, найдорожча втіха. Немає йому свята кращого, як ото він, серед численної, на підпитку юрби й суворох цінувальників — ліверентів, стоячи на низенькій, всіма фарбами мальованій біді, натягує віжки й мчить своїми гарнокоханими кіньми туди й сюди, через увесь майдан — так, щоб аж буйно маяли вони гривами довгими, биндами вбраними, щоб аж очей не зводив з нього весь натовп.

І того дня, за який буде розмова, майдан, весь напханий возами, кіньми, людьми, як тріснутий лантух рештки з себе викидає за межі, означені рівчаком, у степ.

Кругом усе штовхалось, кричало, рипіло. Проте, розпізнати села в цьому на позір, хаосі, не так уже й важко. Он, недалечко водотягу, новенький обоз брошан (підводять коням морди вгору й ллють їм у рот горілку з пляшок).

Хто не знає брошан-ліверантів! Усе віддадуть, на все згодяться, аби до наступного літа по всіх селах тільки й мови було, що про отой літшалений коней брошанських. А чого лише не накоїть той літ! Коні калічаться, ноги ламають; вози розбиваються так, що й коліс не знайдеш потім. Та дарма! Гейгей, скільки сіл, хуторів сюди найжде — чужих коней побачити й своїх на людях показати.

Поруч брошан важко ворухатися, ревуть воли жилаві — у степ, на вигон пориваючись. Найкращих, найдужчих щороку виводить сюди невеличка Караклія.

Поміж волів, блискучі, по-англійському стрижені, коні. І всі знають, що то дука каракліївський — Фуклеєв вирядив своїх чабанів із кіньми. Далі, біля лінії німецьких фурен³, наче ковалерійське каре, чіткі, рівні шерехи. Тут і далека Кілія пристигла з своїми шкапами коротконогими...

Над майданом звисає страшенний галас: тисячоголосі криви лунають, немов уперте, одноманітне кумкання величезних жаб. Скрізь метушня, чутно посвисти басарабських чабанів, хвацькі посвисти, що, здається, аж до самого обрію розлітаються.

¹ Околиця Ізмаїла.

² Менжувати.

³ Возів.

Майдан вирве, дзвенить по ланах степу, байдуже, що далекий ранок тіль-тіль виступає на зміну короткої ночі. Та — ба! Раптом стихає майдан діворуч. І гістеришно стрибнуло по хвилях голів:

— Цинеца - а - ал! ¹.

— Го - го - го - о!..

— А - а - а! Цине - ца - ал!

Важко здригнулася уся тісна маса, ворухнулася, як багатоголова казкова потвора в клітці. Котилося здалека, зблизька, з усіх снітнілих грудей, через голови, в безвість:

— Ци - не - ца - а - ал!

А біля водотягу завзято, мов опаліла від випарів натовпу й навіжених криків, б'є в бубон, видзвоняє брязкотельцями, в'ється під високим кам'яним муром молоді циганка.

Серед брошан бабуся моторна ворожить бородатому дядькові, що безглуздо поєміхається собі в широкий вус:

— Судба твої кароший. Жіна лубит, денга многа будит. Гей, красивий, будиш щасливий — купи талісман...

Наївголі, буйно розхристані циганчата, аж звиваються під батогами, від гострого пекучого болю, але лізуть до возів, снують між кіньми, залазять у чужі, з хлібом, бесаги...

На сонці порозвалювались чабани й награвать жалібних пісень на своїх очеретяних сопілках. І несподівано: крики, гук і регіт ударили з усіх боків. Рванулися брошани, німці — весь майдан: зчинився великий тиск. Як побиті, злякані собаки, дременули врозтіч цигани. Не видно танцюристкі молодої, завмер бубон, зникла ворожка. Тільки поверх голів, по конях, возах, наче акробат на цирковій арені, летіло циганча з чужою бесагою в руці.

Хвилюється майдан.

— Райте!.. Райте нах!.. ² — ріже вухо високий, тоненький фальцет.

Юнак, у сатиновій сорочці, зскочив на струнку кобилу, сіпнув повід, ударив у боки чобітьми.

Кобила стала цапа і аж затанцювала на місці, в тісному колі.

— А - ах ду, ферфлюхтер діб! ³ — крикнув молодий колоніст до густого натовпу, що в ньому, наче в морі, потонуло циганча.

Чабани, в широких сірих, як хмари, штанах, мовчки сперлися на гірляги й дружньо підморгують циганчаті, що вже ондечки хитро визирає з натовпу.

— Я дракулуй, беет! ⁴. я дракулуй беет — захоплюються вони з сприятності „беет“.

¹ Держіть.

² Верхи! Верхи дожені!

³ Гех, ти, проклятий градію!

⁴ Чортів хлопець.

У повітрі погрози, посвисти, жарти. Колоністи ставлять вартових, щоб гнали циган, близько до возів не пускали. Уже й сюрчки тривожні пішли майданом. І знову вибухнув галас, але вже там, де досі зовсім тихо було, і якийсь навіжений, наче сотні людей з'їхали з глузду й безтямно закричали...

Староста майдану сперечався з циганами, а вони, як пацюки вилазили з усіх щілин натовпу й бігли до табору, до отамана, який даремно намагався запевнити старосту, що його цигани нічого не вкрали й не вкрадуть. А коли що, то хай скажуть кого впіймали. Хай приведуть того. Він сам із ним розправиться—вб'є такого: бо ж ніяк, аніяк тобі не може табір рушити сьогодні. Коні—якісь страховиська, а не коні.—І виразно глянув на циган, що вигуками недоладними, штучною покорюю, разом, усією юрбою благали пана—старосту лишити їх тут.—Вони бо нікого не обікрали, ані настільчки чужого не взяли. І не візьмуть. От, хай їм руки покорчить, грім повбиває, і дня світу божого, щоб їм не бачити! Хай вже пан-староста змилюються, хай дарують їм. Вони лише конячку яку продадуть; жінки ж по-чесному ворожать, тільки по-чесному, а діти потанцюють, може хто кине хліба шматок. Зараз вони й для пана потанцюють, якщо ласка їхня.—Гей, діти, потанцюйте, розважте пана-старосту! Потанцюйте, дітки!

І завогузилося, запищало коло розхристаних, верескливих танцюристів. Змахують рученятка брудні, вихиляються тільки напівголі, запобігливо всміхаються обличчя безкровні.

— Ай-ляй-ляй!.. Ай-ляй-ляй!—вигукують так, наче то вовченята голодні біля кістки смачної гарчать, одне одному ладні вчепитися в горло. І щодалі—плигають хутчіш, на всі боки вихиляючись.

— Гой-ля-а!—раптом крикнула молода циганка. Вдарила, задзвеніла бубном над головою; тріпнула косами довгими.

Крутнулась вихором на передках, потім поклала руку на талію й легко пройшла в колі маленьких танцюристів.

Ударив бубон гучно, дзвінко, і весь табір пішов у нестямний танок: сотні тіл з'єдналися в щось ціле, неподільне й вихилялися то ритмічно, плавко, то безсоромно, дико.

Отаман вигукує, завзято відбиваючи долонями такт. Тільки обличчя кривиться од удаваної веселости та очі запалі, глибокі, чорні, лихими вогниками стежать за суворим обличчям пана-старости.—Аби не прогнав! Аби не прогнав! Хоч би до завтрього: поки й люди щонебудь зароблять, і коні хоч трохи спочинуть.

Завзятіше вдарює долонями, очима закликає, щоб усі, всі танцювали, наче хотів крикнути:—Танцюйте, співайте, благайте!—А може й кричали губи нестямно, бо ж добре знав, що тут можуть зупинитися лише ті, що їм'я їм—люди. А цигани... то тільки цигани. Хіба що самі, поміж себе...—І, раптом, безсилий

здолати себе, безсилий далі виявляти свій удаваний спокій, вдавані веселощі, розпачливо вигукнув:

— О, бідний, брудний роме, хто висловить твої бажання! — І, закликав, злякавшись свого голосу, своїх, слів, своїх уголес висловлених, думок, які давно гнітять його. Не чув шалених вигуків, ударів бубна, дзвону брязкотельців, тупотіння сотен віг, що звеселяли пана старосту.

Зігнувся якомсь по-старечому, зсунувся від думок, а вони нестримні все бігли, летіли назад, у минуле: — Незабутнє минуле! Незабутній 18 рік! — початок нового життя басарабських циган. Не тільки його втяг був до роботи в раддепі тодішній делегат їхній — Тома.

— Циган — так само людина, — промовляв на великому мітингу над Дунаєм Тома. — Влада трудящих закликає нас до чесного трудового життя. Нам приділять землю, допоможуть чим треба, і ром, що на нього всі дивляться, як на нікчемного волоцюгу, як на ледаря — мусить перетворитися, перетвориться на чесного трудівника... — І враз повернув голову, спалахнув увесь. Гостро, боляче торкнулося свідомості:

— Ви, дурисвіті, хоч і танцюєте спритно, але й по бесагах лазите непогано. Немає од вас спокою. Забирайтесь звідси, кажу вам! Годі!

Очі втопилися в старостяне обличчя, що сіпається із злости.

— Чуєш ти, отамане, зараз же ве́ди мені своїх шахраїв, щоб і духу тут вашого не було.

В серці закололо від цих слів, але здержав себе, глухо мовивши:

— Так скажи хоч, що ми вкрали?

— Що о? Може пояснень од мене вимагатимеш, циганська мордо? Кажу тобі народ вимагає, щоб прогнати вас звідси. Народ! — тикнув він рукою кудись назад, у повітря. — А закон знаєш? Полагається в таких місцях пускати циган межі люди? — гримав розлючений староста. — Чи хочеш, щоб поліцаї повикидали вас звідси з усім вашим дрантям? Хочеш? — І поривно ступив до отамана, але враз зупинився, вирвав з пересердя свою руку, що до неї притулилася стара циганка, тихо мурмочучи: — Пан добрий! Пан добрий! — розмахнувся —

— Р-р-раз! — по щелепах люто вдарив важкою, м'язистою рукою. Циганка заюшилась, упала на коліна й без крику, без єдиного слова похилилася обличчям до землі.

Дунда шарпнувся наперед і аж захитався на місці, подолавний свідомістю свого безсилля.

Сюрчали поліцаї. Замовк, знітився табір. І староста вже посміхається кривенькою єхидною посмішкою:

— А втім, — почули його лагідний голос, — залишайтесь, про мене. До речі й документи приготуйте: хто буде єсте, звідки й по що бог несе. Оце, згодом, поліцаї перевірятимуть усіх. Примружив банькати очі й іронічно, членоподільно:

— Н-да до-ку-мен-тики!—Круто повернувся, хутко попростував до водотягу, лишився позад себе сторожку, злу, напружену тишу. А над майданом гуло, свистіло, кричало, навіжено ухало. І коли бропани звільняли межу для перегонів, табір понуро, врозсип вирушав за місто.

Мовчки йшли розгнівані цигани. То там, то там зупинялися коні стомлені. Зрідка чулося собаче вищання. І тільки німий, безкрайі степ басарабський бачив цей жахливий похід людей, що їх і закон і суспільство позбавили прав людських.

Геть заклопотаний, понурий ішов поруч своєї каруци Дунда. Задумався отаман про завтрашній день, про їжу, вічну мандрівку, долю циганську. Низько на груди похилилася йому голова, наче її несила була звестися під тяготою думок, а вони настирливо бігли назад, танули в бурхливих подіях минулого. І так яскраво виринає в пам'яті...

Табір переходив на осіле життя, дехто брав участь у роботі тодішнього Ізмайлівського раддепу. Тільки й того, що згадуєш—важко ворухнулося в думці. І потягло крикнути на всі груди, на весь простір—криком кричати про всі свої болі... А їх, ох як багато!

Помережилося чоло, зверху до низу взялося глибокими зморщинами: Боярська Румунія розбила, розгромила все, геть усе. Знову пішли мандри, тіж самі табори, знову—шахрайство, крадіжки. І тільки частина їх знайшла шлях туди, за береги Дністрові, де всі працюють, де гноблених немає. Але він—о, сто чортів!—він лишився, не зміг, не зумів повести свій табір... — І аж заплющив очі від болісних спогадів.

Тепер Дунда був близько до одчаю. Все його єство обурювалося проти цілого світу, проти всіх людей, що своїми жорстокими законами глумляться з циган. І, попри всю свою розсудливість, він не знаходив відповіді на запитання:—за що й на що цей глум? Та й до кого, перед ким цигани можуть піднести свої скарги!..—довбала мозок розпачлива думка. Але раптом, наче в ньому ожило молоде завзяття, ніби прокинулося владне бажання здійснити свій намір, хоч би що, зскачав на каруцу і, нервово, поспішаючись, мов боючись, щоб не передумав, щоб хтось не перешкодив, гарячково заговорив до дружини, що заколисувала на колінах обох дітей.

— Слухай сюди, жінко! Доки ми будемо блукати світами? Ми ж живемо в холоді, в злиднях і не маємо навіть, де притулити голову свою. Наше життя—лихе поневіряння; наша воля—тюрма, кайдани, що їх несила циганові розкувати. І годі сподіватися, що наш жахливий стан колинебудь скінчиться. Але там, за Дністром, є інша країна... — Ближче присунувся, тремтів наче після якогось страшного злочину і, поспіхом, розповідав про свій давній намір—усім табором рушити по той бік Дністра. І не чув, як у кінці табору гули голоси зголоднілих циган, що чималою кучкою простували біля задніх каруц. Не знав,

що там пошепки йде страшна змова. Он, і жінки повилазили з каруц, насторожені, насуплені простують за купкою чоловіків.

— Ще не було такого! Ніколи не було!...

— Виходить і ворожкам нічого по подвір'ях ходити!...

— Ясно: їх доля не турбує отамана. Бач, поліз собі до жінки; йому байдуже, що їсти чорт-ма, що голод пазурами шкрябав нутро...

— І хто дав йому право забороняти красти!

— Гей, Дундо, не бути тобі в отаманах. До бісової матері! Все має свої межі!

— Для отаманів, що зраджують своїх циган існує лише один закон! — вигукнув Гой і вже поліз, крадькома, до халяви покинцжал з мішним держаком.

І невідомо, чим скінчилася б ця голодом і Гоевим підбуренням розпочата змова, якби з-за горба раптом не виринула Караклія. Хутко побігли довгі під черепицею кам'яниці вздовж берегів висхлої річки.

— Караклія! Нумо, бадьоріше! — вигукнув хтось позаду змовників. І табір стрепенувся. Прокинувся звичайний циганський галас. Де й поділася та похмурість. Наче дихати всім стало легше. Дременили собаки наперед; мов шуліки, полетіли над землею...

Щось крикнув отаман зично, погрозово, і батогом ляснув у повітрі.

Зупинилась у куряві зграя голодних собак, зляканих від посвисту знайомого. Розгублено збилися серед шляху, жалібно скавують, стають на задні лапи, тупцюють на одному місці, поглядаючи жалібно до села й боязко на довгий батіг отаманів. Знову ляснув батіг.

Розлючені, наїжачені побігли під каруци й голосно, сумно загавкали.

Табір наблизився до Караклії.

* * *

Караклія — село болгарське — двома кам'яними боками лягло на берегах висхлої річки. На мапі Караклію не знайдеш, а так тільки, як узяти масштаб, одміряти від Ізмаїла 12 верстов на південь, то там і є вона. До Ізмаїла звідси єдина, рівна, наче шнур, дорога, що так і зветься — ізмайлівською. Цією дорогою, як про це оповідають молдавани, і переказує історія, Суворов справляв допоміжні сили російської армії, в момент головного вдару на турка, що одчайдушно боровився за високими валами фортеці. Ще оповідають старі молдавани, ніби високі дерева — горіхи, які стоять обабіч шляху дідами поснулими, посаджено за часів Суворова.

Отaborилися цигани в затінку під деревами, де починається днорічки. Тихо розташувалися стомлені, і ніч хутко минула, наче стривожена цією несподіваною візитою.

Ранком, лише сонце бризнуло на землю каскадом золотих стріл, цигани рушили до села з казанками, підковами, косами, картами...

Мов на чуму, дивилися селяни, як хутко, повіддю з'являлися вони на вулиці, поєвистами відповідаючи на вороже валування собак, спущених із ланцюгів по всіх подвір'ях.

Біля каруц лишилися: стара, сліпа циганка та кілька прив'язаних собак, що аж душилися в мотузяних зашморгах, рвучись до села. А воно близьке манило й нестерпно дразнило пахом диму й якогось варива.

Вирушив до села й Дунда із своєю родиною. Ще після окупації Басарабії, знову ставши за ватажка табору, Дунда рішуче відправив прав отаманових — діставати з кожної каруци частку награвованого, і працював поруч з усіма. Отож і сьогодні поніс казанок і косу, сподіваючись обміняти бодай на чеберку картоплі та ще може сотні зо дві качанів попшойки. — Не завадило б і паляницю, хоч маленьку, — міркував простуючи широкою вулицею.

Постукав об казанок скарлюченим пальцем, потім усміхнувся, прислухаючись до мелодійного гудіння. — Добрий казанок, наче прасом відпрасований; три дні робив, дбайливо вирівнював мідь.

Сильніше постукав, підніс до вуха і зідхнув: — Чи ж обміняє ще? Таких казанків цигани не одну сотню зробили, а село невелике — що з того вийде?

І так ішов з пониклою головою, занурений в думках. Але коли підвів чоло, перед очима йому постала двоповерхова кам'яниця у всій своїй величі. Наче оце зараз видерлася вона з-під землі й гордо стояла серед простеньких, невибагливих будинків, що тулилися одне до одного низенькими, широконавислими стріхами. Тільки, ген на тому березі, на горі друга-висока кам'яниця, що, здається, злотаєм своїм хрестом перерізує весь небосхил голубий. Церква підноситься серед села, просто двоповерхового будинка. Так збудував її місцевий дука Фуклев.

Погляд стрибнув від церкви до навстіж одчинених воріт дучиноного маєтку, звідки, смоляним потоком, вирвався табун коней. Баскі, годовані коні, радісно, наввипередки помчали до водопою, виблискуючи пружистими тілами. На всю просторинь перегукувалися вони, наче висловлюючи по-своєму обурення залізного припонові, що цілу ніч ланцюгами прикував був їх волю при дубових яслах дучиної стайні.

Біля водопою коні кусалися, форкали, міцними грудьми протискалися наперед, доки під надмірною вагою не тріснули дошки й середина жолоба впала долі, трикутника зробивши.

Табун злякано шарахнувся вбік, став оддалік і, нашоропивши вуха різками, підозріло дивився на свого ватажка, величезної будови чорного жеребця, що втиснувшись у середину зламаного жолоба, посковзнувся, важко впав, неспокійно задригав ногами. Дунда спочатку байдужим оком спостерігав цю картину, але

абсолютна безпорадність тварини викликала в ньому жаль і він кинувся їй на допомогу.

Поплазував під жолоб, плечем посунув одну половину вгору так, що аж боки жеребцеві подряпав...

Жеребець зірвався на рівні ноги, одну мить постояв нерухомо, тремтячи всім тілом, потім дзвінко заїржав і помчав до табуна, брикнувши копитами кованими в жолоб, що він аж на дно річки полетів. А Дунда (дружина й діти з криком бігли до водопою) — шкереберть покотився крутим схилом услід за казанком.

Біля берега трудно підвівся, обтрусився від гною, що його тут скидає все село й, милуючись бистрою ристю жеребця, який соколом летів у степ, збентежено мурмотів:

— Небун кал!..¹ Небун!.. — І не звертав уваги, а може й не чув жіничиного голосу, яка стурбовано питалася — чи не покалічено його. Ну де ж таки видно, щоб лізти просто під такого здорового жеребця! Чи він із глузду збився!..

Дунда, захоплений, дивився навздогін табунові, і коли вже дружина оглянула казанок і косу й торкнула його рукою схвильовано мовив:

— Да'й був кал!.. Я'й бун, драку!..²

Взяв казанок, попростував за дружиною, що тягла за руки дітей повз водопій, нагору, де поміж будинків отарами тянулися цигани. Вона поспішала все ще докірливо журачи чоловіка:

— Бач, яке трапилось! То так і забити кінь міг. Ніколи не береже себе наче в нього дітей немає. — Та нарешті замовкла й стала, бо став і Дунда.

— Гей, цигане, продаси казанок? — питався низенький, з черевом наперед, болгарин, що простував із клуночком у руці й косою на плечах.

Дунда, схвильований, не відповів одразу. Тоді болгарин гукнув:

— Чи продаєш казанок, питаю?

— Атож, атож, — зрадів покупцеві Дунда, — продаю.

Болгарин підійшов ближче:

— І косу продаси?

— Продам!

— Яка ж ціна буде?

— Недорого. Купи. Добра робота! — Вдарив казанок об косу й передав покупцеві.

Болгарин уважно обдивився казанок з усіх боків, обмацав усередині руками й вони почали торгуватися, йдучи собі помаленьку до кам'яниці, що до неї бігцем побігли, пустуючи, діти і дружина поспішала, їх наздоганяючи.

— Візьми за все два пуди попшойки, на мамалигу жінка матиме! — пропонував болгарин і доводив, що робота не зовсім

¹ Дурний кінь.

² Гей, гарний кінь! Гарний, чорт!

чиста, і не дуже вже їй потрібний йому казанок. Так тільки — хай валяється в хазяйстві.

Дунда стшав ходу, замислений: — Мав намір більше взяти: скільки днів просидів, скільки обережних ударів молотком зробив по накувадлу. Милувався казанком: блищить же, як дзеркало! Шкода дешево міняти, ой, як шкода! І ні за що б не віддав, як би ж знаття, що ще будуть покупці, ще хтось запитає, а то ж... на вулиці безлюдно: не виходять болгари за ворота, ніхто не питає краму, лише з-за тину погляди бабусь гнівні, холодні. Віддасть він, мабуть, цьому болгарині за два пуди пошпошки, віддасть.

Погладив казанок шореткою долонею любовно, тужно. — Та хоч із жінкою він порадиться — і звернувся до болгарина:

— Я в жінки ось ще поспитаюся.

— Марини!.. Ма-ри-ни-и! — загукав до неї. Але Марина тільки полами довгими, червоними вулицю підмела, прожогом метнувшись за залізні ворота, до дучиноного будинку.

Тоді винувато осміхнувся:

— Побігла, мабуть, хтось покликав. Ходім, чоловіче добрий, до кам'яниці, ходім! Казанок маєш. Гех і казанок!... — говорив, ударяючи скарлоченим пальцем об мідь, любовно до вуха підносячи, щоб гудіння те почути ясніше. І враз — урвав. Урвав розмову, гудіння; казанок нестямно стиснув у руці. Зупинився насторожений, й інстинктивно, як людина перед одчайдушним стрибком уперед, несвідомо схопив руку покупця, міцно здавив, аж глянув на нього злякано болгарин. Всією силою свого гострого циганського погляду вперся тремтливий, до кам'яниці, потім до воріт.

Божевільний, пронизливий крик, крик, що віщує жахливу небезпеку, крик про порятунок від самої смерти обнік усе тіло.

... Наче на хвилях густого туману коливалася Марта. О, як же вона жалісно, як до бога, простягала рученятка вгору, до он тих панів, що на веранді кам'яниці. І пан у білому, високий пан манив її куснем білого хліба.

— На!.. На!.. Стрибай сюди, стрибай!.. — дражнив, регочучись.

Голодна, знесилена підстрибувала худими ноженятками, простягала ручки короткі і — ще всмікалася крізь сльози:

— Дай, дай хлібця! А хоч, я заспіваю, потанцюю Гой-ля-ля-а! — мов прив'язана, затанцювала ніжками на одному місці, бо ніяк не одірвуться голодні очі від того білого, білого хлібця...

Притулилась до стінки, з боку в бік похитнулась (з голоду запамарочило), але встояла на ніжках. Тоді ручки на живіт, вогухнула ним і жартома, як мати вчила, щоб весело було, щоб смішно людям.

— А-а-а, як їсти хоче мій живіт!

І розсмішила пана: мабуть змилювався над скудлою, посиною — засміявся. Засміялися й жінки на веранді. — І який сміх добрий! Які вони всі добрі! — майнуло в дитячій голівці.

— Рідненькі, любенькі — хліб, хліб кинули!

Аж струснулася вся, підстрибнула вгору швиденько раз, другий; ручки простягла, щоб схопити і...

Заледеніла, забула мову, стояла мов розіп'ята невидимою рукою на хвилях повітря, з розкинутими вправо й ліво рученятками.

Але, в останню мить повної розгублености, думка блискучим променем гостро збудила мозок.

Шарпнулася вбік, щоб одскочити, врятуватися від того страшного, що зірвалося з веранди за пановим вигуком:

— На, візьми!

Зірвалося й полетіло, роззявивши пащу, розкинувши ноги. Полетіло за хлібом, що його пан обіцяв їй за танок, за пісню й нарешті...

... думка, як іскорка, зараз же згасла. Упала, мов підтята.

— А-а-а! — вирвався з її грудей страшний, безглуздий крик жаху.

Хірт, плигнувши вниз, теж упав, перекинувся, далі схопився й загріб землю кігтями, шугнувши до воріт, де стояла з моторошним тремтінням сполотніла Дундиха й Іонек аж захлинався від наслідних криків.

Марта, пойнята страхом, кинулась до воріт, до матері — аж пан дужче зареготав і гукнув:

— Ельбі!.. Ельбі!..

Ельбі, як добре вгодоване, вередливе лоша, пручко зупинився, припав до землі черевом, звів морду до веранди і тоді — усім своїм довгим тілом причаївся, плигнув на Марту, що лопотіла босими ніжками, збив на землю й, наче курчатко, зім'яв її під собою; заборсав головою, розриваючи зубами дрантя. А згори, з веранди, разом із заразливим сміхом, лунало:

— Візьми, Ельбі!.. Візьми!.. Ельбі молодця! — надрирався Фуклєєв у пароксизмі сміху.

Сміялися на веранді й тоді, як Дунда одним стрибком кинувся на Ельбі й циган і хірт, клубком переплівшись, покотилися по подвір'ї.

Крикнула очманіла Марина; непритомна лежала Марта серед подвір'я; бігли від усіх будинків цигани, галасуючи; шаленіли собаки. І лише на веранді враз припинили, з острахом і здивавленими від різкої насолоди очима вдивляються униз. А там...

Ельбі вгризся білими зубами в груди, рвонув і знову встромив закривавлені щелепи в свіже м'ясо. Заскавулив глухо; горбками збіглися м'язи під шерстю і знову покотився клубок. Та, цього разу, міцні, мозолясті пальці вловили гладке горло, цупко держать, душать щосили.

Дунда затявся, навалився на хорта. Перед очима майнули вищирені ікла, паща кривава, язик...

І все тиснув до землі закривавлений, страшний, наче спадкова отрута звірчої люті охопила його...

І не чув зні криків дружини, ані погрозиливих гудків із веранди. Горло цього вгороданого хорта було ще в руках, ще цілий лежав він із роззявленою пащею...

Коли праниця хруснула кісткою перебитою і тупо вдарило в голову, в спину, в обличчя — тоді тільки пальці розчепилися, випустили горло. І тоді лише почув близько, над самим вухом:

— Ти хто тут такий, злодязо? Хто ти тут такий?!

Слабо глянув, важко дихаючи. І в голові крутиться, крутиться все: ворота, подвір'я, кам'яниця.

Звівся на ноги, трохи проясніло в голові. Перед очима: — пан, аж запінився з люті. Тоді згадав: — Марта!

Кров залила мозок. Напруживши сили, наче для останньої боротьби з тим звірем, гукнув у запінене обличчя, щоб і цигани за ворітьми почули:

— Ром я!..

Фуклев з обурення нічого не чує, нічого не хоче чути: — Га! Циган насмілювався з'адавити його найулюбленішого собаку, його Ельбі!

— Ти!.. Ти! — ще більше запінювався він, скаженіючи й гублячи слова.

Дунда обтер чоло рукавом: ясніше запрацював мозок. Тремтіння ніздрів і огонь в очах були єдині ознаки тих переживань, що бушували в ньому. Угледів Марту розплатану серед подвір'я...

Стиснув кулаки:

— Людина, кажу тобі, пане, і негоже так робити!

Аж свиснув у повітря дучин стек. Блямнуло в отаманових очах, немовби на них хтось кинув розпечене залізо. Впав, скрутився на землі, і глухо застогнав, під частими ударами. Злочинно, безкарно били чабани дучині ногами, ціпками, в спину, по голові, в обличчя скривавлене. А за ворітьми високими, замкненими кричав, ревів натовп. Цигани стукали, трясли ворота, дряпалися нагору. І, раптом стихло: і на подвір'ї і за ворітьми.

Фуклев поніс на руках мертвого Ельбі до покоїв, а в натовп циган упала замордована, знівечена істота, яка ще сьогодні була їм за отамана.

Розступився натовп, занімів.

Марина ступила крок уперед, потім тихо посунулась, зачепилася кофтою за ручки на воротах і, повисла головою вниз, непритомна.

Поквапно, наче злодії, що вкрали щось надзвичайно цінне, вкрили тіло отаманове якимись дрантям, і, тісним гуртом, не розмовляючи, поспішали за село, до каруц. А позаду всіх простувала одинока постать із виглядом кинутого, нікому непотрібного, собаки. Хитрий і блудливий Гой відчув близьку смерть Дундину, бо бажав її. У голові йому промайнула думка, яка

здавна тайлася десь у глибині й тепер бурхливо вирибалася наверх. Гой думав про минулі часи, про життя безтурботне, про крадіжки, про можливе отаманування... (а чому б і ні: обставини складаються за нього, фортуна щастить і друзі є).

Не вийшли ще з села, не минули останнього будинку, як уже тупотіли вулицею важкі чоботи жандармів. Їх підганяла необмежена на весь Ізмайлівський повіт, воля дуки Фуклєєва. — Негайно прогнати циган од села!

І вже цілу ніч перегукувалися сюрчки, цілу ніч біля кам'яниці ходив туди й сюди вартовий, сторожко прислухаючись до найменшого шарудіння: чи не з'явиться пах диму, чи не западе, часом, дучине майно від злодійської руки циганської. Та ніч, липнева, прозора, не порушено звисала над сонним селом, щось таємниче відзвонюючи в тихому просторі.

Село спало під саявом зір, як маленька дитина, заколисана піснею доброї нєні.

Куди ведуть кишинівські шляхи? Чи дотягнуть коні до нової зупинки? — Ніхто про це не думав. Ніхто не згадував про їжу; не чути дитячих, знесилених ридань. Не гомонять цигани, не кидають до передньої каруци люті погляди. Похилились усі, наче на плечі їм упала надсильна вага, навіть на коней не гукають. Швиденько поспішають від Караклії — в степ, у невідомий край, у ніч. Аби далі від села, від гумових жандармських палиць, що не на одному обличчі, не на одній спині, і не на один день лишили стрічки крови закипілої.

Зникло за горбом село, а все поспішають (чи не пів верстви жандарі підгоняли задніх). Ідуть обабіч першої каруци, що в ній отаман Дунда стогне. — Чи говорить він жінці що? Непевне говорить. Але що? І Дундиного голосу не чутно. Як сіла біля чоловіка ще в Караклії, то так і не підводиться тиха, завімила. Невже заснула стомлена?

Але Марина не спить. Схилилась близьенько до обличчя чоловікового, мис його своїми слізьми теплими, і тремтюча, безпорадна, намагається збагнути кожну його думку, кожне слово...

— Останню ролю чоловіка й отамана слухає, щоб потім...

Ні, не може вона. Не знесе цього горя. А діти? — І ледве стримує себе, кусає губи, стискує конвульсійно кулаки, щоб не заридати. Та коли Дунда замовкає, перестає хрипіти, вона, з гарячковою сквапливістю й тремтінням шепоче:

— Я чую!.. Я чую!..

І її шепіт повертає умирущому свідомість, сили. Знову заповідав отаман, раз-у-раз повторюючи:

— Веди туди... за береги! — І вимагав:

— Заприсягнись!.. Заприсягнись!..

Замовкає на кілька тягучих, страшних хвилин, важко підносив груди, лежав витягнутий, горілиць, як мрець із заплю-

щеними очима на заюшеному кров'ю бличчі. Потім винуватив себе:

— Він, і тільки він винен, що табір досі тут. Адже чув, що там цигани обробляють землю, мають свої оселі, книжки, газети — читають навіть, і діти до школи ходять. Але відволікав чекав поки Гой схаменеться, бо ж його не один десяток слухав. Хотів, щоб усі перейшли, щоб ні одного не лишати на поталу. Та не так, не так треба було діяти. Гой нечесна людина: хоче, щоб цигани жили за звичаями проклятої старовини, яка всякими забобонами калічить цих здорових людей. То хай же й не йде, якщо шляхи різні. Але решту — треба вивести звідси. О, як би він хотів побачити на власні очі, коли табір піде!..

І під впливом непереможної жадоби жити, з несподіваною для нього силою, схопив за руку Марину:

— Чи ж доживу я до того? Доживу, щоб і собі...

Далі не було слів. Харчав безсило, глухо, заливаючись кров'ю, що спочатку струмила по куточках рота вузькими смужками, а потім густо ринула.

Відчула її теплу на своїй руці й смигнула, відняла руку. Чого злякалась? Може від передчуття, що гадюкою поповзло по руці, по всьому тілі, огорнуло його холодними обіймами близької смерті й судорогою здавило горло?..

Не тямлячись, крикнула, кличучи циган, дітей — усіх, усіх. І не рухалась, охоплена почуттям одчаю, тремтячи з думки, що ніщо, ніщо вже не може допомогти...

Довго дивилася в згаслі очі, прикувалася до темних зіниць. Потім аж дихання затаїла, не чула запитань тривожних, страшних криків дітей, що, прокинувшись від її голосу, сиротливіс-тулилися в кутку. Побачила на колесі своєї каруци Гоя, його, сповнене неприхованої радості, обличчя. В голові блиснула несподівана, бунтарна думка, що ось вона знайшла винуватця всього того, що сталося.

Рвучко звелася на ноги, поруч мертвого чоловіка. Стрепену-лася вся од Гоевих слів; ногою ступила на драбину з нестри-маного бажання вдарити його, звалити з каруци, що за задок її ось він, миршавий, низенький, обома руками вчепився, промов-ляючи до табору. І крикнути: — Цигани! Бийте, вбивайте його!.. Аж провела рукою тремтливою по очах: — Ні, хай говорить, а тоді скаже вона. Скаже, що заповідав чоловік, скаже, куди треба йти, — все, все скаже. І вони послухають її, підуть за нею. А як ні?

Холодно стало від цієї убивчої думки.

— А як ні? — прошепотіла.

Тоді... сама піде. Візьме дітей і піде. Піде до того великого начальника, що бачила вона його розумні очі, добре обличчя. В Ізмаїлі чоловік із раддепу приносив портрета. Такий, стоїть і руку простяг, мов закликаючи всіх голодних, гноблених іти

вперед, туди, де світ новий. І вона піде за його покликом, підуть усі, хто хоче чесно працювати, хто не хоче красти...

Красти!.. Красти!.. — Хто обірвав її нові, досі незнані, думки? Хто гукнув, ось зараз, поруч неї, слова, які встановили в побуті за циганом таку непевну славу?

Низько, хижо зсунула брови.

— Хто, як не Дунда, забороняв нам красти? — кричав до циган Гой. — Хто, як не Дунда, довів нас до голоду? Хто бачив, щоб цигани та не мали навіть мамалиги? Всі сміятимуться, коли побачать наші шкапи. А де оті коні-змії, що ними табір чимбасував по всіх ярмарках? Де намісто, хустки шовкові, де чоботи нові, що в них живішки наші по селах ворожили? А ну, скажіть, хіба не Дунда цьому винен? Цигани — кричав розлютований Гой, — чого ж ви мовчите? Треба мститися за кривди, що чинять нам! Хіба не сором, що ми не маємо такого отамава, як по інших таборах?..

І табір насторожився, притих похмурий, задуманий. Тільки зрідка ухмільні обличчя Гоевих приятелів, що друг їм нічка темнесенька, під покровом якої вони спритно робили своє діло й літали на крадених конях — чорті-зна скільки верстов наваздогін за табором: — Ото відвага! Ото життя!

Полонений давно прихованою думкою, що він її оце вперше виголошував, Гой не здавав собі справи з того, як на нього весь табір дивиться. Він бачив тільки обличчя приятелів своїх, що веміхалися до нього, багато обіцяючи. Він забув про мертвого Дунду, про Марину, що як у пропасниці тремтіла поруч — почував себе отаманом цього великого табору. — О, мріє, ось коли ти здійснилась! Ось коли побачила ти світ!.. — І крикнув голосно, зично, як Дунда кричав:

— Про віщо тут іще розмовляти! Ми зараз повертаємо назад, до Караклії. Цієї ж ночі обміняємо шкапи на ситі коні. Ми підемо назад...

— На-за-а..! — незакінчене речення обірвалося. Замахнув рукою, обома руками і схилився над каруцою, несвідомо вигукуючи: — На-за-а..! — потім слабо вдарився головою об шину й посунувся підк олесом незручно, безвільно, з розрубаною на-двоє головою, з забризканим кров'ю огидним обличчям. Востаннє зробив такий рух руками, ніби одчайдушно шукав і не знайшов, за що вдержатись. І затих.

А табір і справді, як хвиля грізна, плюснув усім своїм натовпом наперед і, наче вдарившись об міцну, залізну стіну, відсанувся, шумуючи.

На хвилину тиша зійшла над табором: замовкло все, що існувало в просторі.

На каруці стояла, велична в своїм страшнім обуренні, жінка, що до неї так не звикло око циганове.

Хто бачив циганку, яка зводить озброєну сокирою руку на цигана й серед білого дня, перед очима цілого табору, забиває

його, потім здіймає залляту кров'ю сокиру й сміливо кричить:

— Треба вбивати кожного, хто тягне голодного цигана назад, хто домагається, щоб циган був тільки волоцюгою, хто хоче, щоб з дітей наших виходили лиш мудрі злодії, а не люди.

— Роми!— гукала Марина,— гайда на землю, в будинки, до чесної праці,— так заповідав, умираючи, ваш батько-отаман...

Підхоплена тією внутрішньою силою, що керувала нею і що змусила її забити Гоя, Марина одним рухом зірвала накривало з Дундиного обличчя, з якого рука смерти змела вираз усіх почуттів і переживань. І знову говорила, наче сп'яніла від крові, від свідомості своєї перемоги, від думок, що раптово, буйно наринувши й її ж саму захоплювали. Серце в ній калатало, від надлюдського зусилля чоло зрослося рясним потом і слова вилітали так, немовби вона їх досі довго стримувала.

Простими, зворушливими словами змалювала їх трагічне, нікчемне життя. Розповідала про країну за Даїстром...

Уважно слухали чоловіки вже не нові для них слова. Очі їхні дивилися насторожено, допитливо. Жінки, оті жінки з вічно переляканими очима, що ніколи не перечать чоловікам, що ніколи не бачили циганки, звільненої від пут, зацькованої, покірної суки, аж попротазили наперед. Марта та Іонек притихли від суворого обличчя й гучного голосу матері, що між двома трупами, на каруці, серед натовпу збентежених циган, немов відкрила завісу правди, тієї правди, що її ніколи не бачили цигани і що з'явилася тепер перед ними ясна, чиста. І тоді ж кожен відчував, що піде за цією новою, дужою жінкою, піде до тієї країни, де немає цигана-волоцюги, а є люди, чесні трудящі, усіма шановані. І коли запально й переконливо говорила про школу дитячу, про дітей, які замість вчитися красти, голодувати й обдурювати, бігатимуть з книжками до школи, натовп здригнувся, наче під ним земля захиталася. Грубі з природи, гнані, знервовані до останку, скривджені люди, люди, що їм доля дала люту мачуху— темноту, що ніякого іншого права не мають, крім права коритися, мимохить, наче вперше пригріті теплим промінням життя, збилися, тісно оточили каруцу й слухали... Отамана? Ні. Ніхто не відчував у ній отамана, що від його косого погляду тремтить циган, що є владар, бог у таборі, що ніколи не каже: —циган— це людина,— що ніколи не каже куди йдуть, а знялися й пішли просто в світ, за отамановою каруцою. Тільки Дунда цього не робив. Так, він зовсім інший отаман, батько-отаман. От, тільки Гой підбурював, бо, бач заздри, хотів сам отаманувати. І як добре, що вони не піддалися на його намову.

Марина вже хрипко говорила, а в її чорних, блискучих очах палахкотіла сильна, завзята вдача. Почувала в собі незмірну силу, яка клекотіла в ній, і була здібна підкорити собі весь табір, подолати он які труднощі.

— Все, все розповість вона. Хай слухають біля цих дзюх, ще теплих трупів, яка тв...тварюка, який негідник цей Гой.

Але табір, той самий табір, що з голоду й заборони красти, ще вчора ладний був скривдити свого батька-атамана, ще сьогодні захоплювався красномовністю Гоя, загув у криках:

— Твоя правда!.. Твоя правда!.. Веди, лєля!..¹ Твоя правда!..

І ці крики зовсім не подібні були до звичайних циганських вигуків захоплення, вигуків радості. Відчули над собою силу людини, що прагне правди для них, може здобути цю правду, здобуде її...

Ніч, єсна басарабська ніч—єдиний свідок народження нових бажань, нових думок, нових слів, які владно підхопили весь табір—вже горнулася до широких ланів степу.

При дорозі, між Караклією й Болградом, ховав табір свого атамана. Цигани мовчки накидали високу могилу.

— Щоб і сніг не замів останнього пристановища!—Але разом із цією болісною, тужною думкою у Марині ворушилися інші, прикрі, коли дивилася, як маленька купка Гоевих друзів оддалік копає ще одну могилу. Якби не такий, був би за атамана, все ж легше було б перейти Дністер...

— Румунська сторожа на березі!—От що раптом навернулося на думку, притупивши всі її страждання.—Ще як і пощастить перейти річку? Як коні, каруци перевезти? Аби не злякали, не зупинили табір ці перешкоди. Аби стало їй сили виконати останню волю чоловіка...—Далі стомлений мозок ні про що не думав. Спостерігала все, що її оточувало самими лише очима.

Коли підрівняли лопатами могилу, взяла дітей за руки, підішла до свіжої землі й упала навколішки. Несила була стримати все своє єство: воно найдрібнішими часточками тремтіло, пориваючись до сліз, до плачу, що так часто в таких випадках вибухає жакним спазматичним риданням. І вона, крізь міцно, нестямно міцно зціплені зуби, глухо завिला.

— Тоді — наче колихнулася ніч — шапки поскидали цигани, вклонилися низько могилі й тихо посунули геть, щоб востаннє лишити на самоті свого батька-атамана з родиною.

* * *

Обминувши Болград, табір вийшов на бендерське шосе. Сяк-так перебивалися в дорозі: заходили до сіл жебрати, обмінювали казанки на борошно, дохлих коней на шкіру продавали, але вперто просувались вперед. І коли вже нічого було обмінювати, коли майже третину коней продали на шкіру (а поки кінь може йти, цигани його не вбивають)—на обрії, мов голуб, що несе добрі вісті, піднесли у височінь башти Кацканського

¹ Буквально — тітка. Вживають це слово на знак пошани до старшої, літньої жінки.

монастиря. Того самого монастиря, де не одна спина молдавана-арганта¹ звивається в роботі від темного ранку до темної ночі. Звідки і є одна аргатка злодійкувато крадеться вночі до Дністра й тремтливими руками ховає в його хвилях німих своє байстря, щоб знов вернутися назад, на роботу і втіху добре відгодованим „братам во Христі“.

— Гей, гей, недалечко! — частенько погукували на зморених шкап.

Табір загомонів, відживали бліді обличчя, навіть сміх де-не-де лунав. Всі почули церковний дзвін. Тужно бевкав він у повітрі, лагідно промовляв своєю мовою, закликав до себе.

„Прийдіть ко мне всі труждающієся і обременні і аз упокою ви“—виблискували на високому білому чолі золоті літери.

І коли підїхали до кам'яних мурів, крізь залізну браму побачили люд, що сунув із церкви, розсипаючись круг неї, як курчатка біля квочки. За ними, виблискуючи ризами, шитими золотом, двома шеретами бундючно простували панотці.

— Храм у монастирі?—Зраділі полізли на браму, щоб краще бачити, щоб ближче було гукнути до когось: авжеж почують, щось уже та перепаде, бодай дітям.—І чекали... чекали годину, дві, а може й цілий день, бо он уже сутінки вечірні ховають від очей браму, монастир. А він, стоїть замкнений, байдужий і—ні одної відповіді на розпачливі вигуки, ні одної людини, що підійшла б до брами, озвалася єдиним словом.

Пустка. Щезли світлі надії. Злі дивилися один на одного і вигляд у всіх був нужденний, виснажений, як у людей, що їм не минути голодної смерті.

З жалем одривалися від залізних ґрат брами, що за нею напевне є їсти до схочу, і повертали до Марини, яка з невимовною мукою дивилася на зголоднілу юрбу батьків і дітей. Дивилася й думала: важко, трудно; всю силу своїх думок скупчувала на тому—де дістати їсти.—До Бендер верстов десять, а як перейти Дністер—ще не знає, зовсім не знає.—І коли зібралися біля каруци всі, хтось стомленим, глухим голосом покликав:

— Лелі!

Здригнулась уся і з каруци злізла. Мовчки похилилися голодні. Стиснула руки, серце страшенно билося в грудях, дарма, що перемагала себе, як могла.

Сковзнула стурбованим поглядом по головах.—Знає з чого похилились, чим заповнені.—І почала говорити, намагаючись бути спокійною, певною, що здійсниться мета їхньої мандрівки.—Що ж, табір уже біля кордону. Он і Дністер видко, по той бік прапор червоний на якійсь кам'яниці. Але не знає ще, в якому місці румунська сторожа. Та то пусте: днів за кілька мат'ї забудуть, що таке голод. Поки ж що буде, треба їжі здобути.

¹ Наймита.

головне — діти. А втім, завтра напевне всі будуть ситі. І от, грюкнув вона, хай усі вирішають, хто поїде до Бендер, на базар — продати ще одного, або двох коней, а чиїх — також хай усі вирішають. Одну коняку вона свою віддає. — Але помітила хвилювання, що прокотилося глухим гулом, бо ж ніхто не хотів віддати свої коні. Гомоніли: — Тоді, щоб пішки ходити! А куди ж дівати дітей, каруци? Це вже справжня тобі каторга, як циган з родиною і не має коней. — І знову постали в пам'яті видива сварок, криків, найбезглуздіших заперечень. Бачила це й знала, що не минути такої сварки, а може й гіршої від останньої, коли Гоеві друзі знову підбурювали циган вертатися назад. Знала й те, що багатьох охопив розпач і гнів, і вони ладні були в ній бачити винуватця свого лиха. А тепер... Ось уже гудуть особливо там, позаду. О, вона добре знає, що сварки й бійки в таборі завжди починаються з глухих, задніх лав. І цієї ж ночі треба оглянути берег: не можна до галасу допускати, щоб не зчепитися з владою, не звернути на себе її увагу.

Рішуче звела голову й так, щоб покрити гук, але твердо й спокійно мовила, дивлячись у самісіньку гущу задніх лав, наче намагаючись спокоєм зовнішнім запевнити, що нічого тут страшного немає: вона все вже вирішила, але, звичайно, тільки так, буде, як оце вона скаже, так і ніяк інше:

— Міркуйте самі: може взяли б уже обох моїх коней. — І напівжартома, а може й ледве стримуючи сльози:

— Та хутчіш, мужчини, повертайтеся; жінки, діти їсти просять.

Ніхто не заперечував: жодного слова обурення, жодного вигука незадоволення. Тільки уважно, надто уважно від ніяковости перед цією жінкою, що так легко, враз припинила сварку, наче подувом вітру звіяла похмурість із сотень обличч — дивляться на її високу постать, що вже в'ється біля коней, ніжно обіймає їх за ший, рукою пестливо розкидає гриви, звони тицькаються до її лица вогкими ніздрями.

Одкинула на каруцу сторонки, зняла черезсідельника, гнуздечки, але, мов щось надумавши, знову одягла гнуздечки, взяла коней за поводи й стояла між ними, обличчям до натовпу спокійна, як завжди владна в своїй рішучості й величній поставі. Аж тоді захвилювались: несподівано разом запротестували:

— Лелі, роби як знаєш! Та ні — чого її обох!.. Ми дамо другого! Дамо другого! — пішло по всіх лавах. Аж радісно трипоче їй серце, ладна веміхнутися зраділа. А он дідусь Ніруца, вже одпрягає коня, прощовхується крізь натовп, веде до неї. — Добрий дідусь! І як на осіле життя переходили в Ізмаїлі перший вийшов на Дундин заклик; потім у раддепі допомагав...

Стояла й чекала...

— Ось, Лелі, мій кінь! — підвів сірого, низенький, геть чисто живий, дідусь Ніруца. І взяв повода з її правиці:

— Поїдемо з сином!

Глянула на нього вдячними очима. — І який він, наче бачення рідний! Аджеж і в неї діти, каруца. Може не пощастить, може ще кудись треба їхати, ато що б вона робила.

Не зводила очей з вершників, що погнали чвалом слабеньких до Дністра, далі спустилися вниз, на Бендери. Червоне, ярозпечений глобус, сонце заривалося в землю і за вершниками нерівними смугами, тяглися по степу дві колосальні плями.

Вдруге виринули на горбку і сховалися за ним, десь у садках. Високо держачи голову, дивилась задумана й не звертала уваги, коли цигани гукали:

— Лелі, в'язи коня; годі бо!..

Навіть не подивилася, хто одвів її другого коня. Напосіла приматувала мозок думка, яка, мов тінь, не лишала її протягом всього часу і, що не день, усе нестерпніше мучила. — Як Дністер перейти? Чула від людей, що за голоднічі тікали через річку не тільки цигани, і не тільки від голоду. Але не раз румунська сторожа ловила перекинців, усе забидала, катувала, тоді в тюрму кидала, якщо багнетами не примушувала перепливати вночі Дністер у тому місці, де він, мов навіжений, вирує чарторіями. І не один обпивався водою Дністровою, коливаючись потім па хвилях, боками розпухлими об берег високий вдаряючись. А тут же діти! Що з ними робити? Садки навкруги, дерев не вистачить. Доведеться порон робити, бо напевне не погодяться покинути коні й каруци. Але як почати? Як це все зробити? Он скільки днів треба в'язати той порон. А коли сторожа заскочить?! Де вона хоч ходить, де стоїть? — І поривалася до Дністра сьогодні, цієї ж ночі. — Там, безперечно, знайде вона якийсь порятунок, побачить на власні очі: може де вузьке місце, може човни садівників де прив'язані. — Та ні ж, не може бути, щоб не перейшли! — кричало все її єство, бо відчувала близькість річки, прохолоду, що повівала від неї, наче радісна й бентежна своєю непереможною силою забороненого звістка із-за Дністра. А очі замріяні дивилися до обрію синього, чорною смужкою підрізаного на далекому крайнебі.

Цигани не турбували Марину. Думки про їжу привертали увагу, як тяжка кара гнітили. Жінки сперечалися, голосно охкаючи, вираховували — коли повернеться дідусь Ніруца. І кожна ладна була всього зрестися, аби нагодувати дітей, щоб хоч цієї ночі вшух їх лемент, їх жахливі свої впертістю крики:

— Мамо, їсти!

Чоловіки купками стояли, пошепки вели розмову і з-під лобів поглядали до Дністра, що вигинався, як сонний вузь на вигріві. — Мабуть найпізніше позавтра перейдуть. А що там буде? І як воно так, що цигани живуть у будинках, землю обробляють. Хто ж тоді їх годує, бо ж, щоб хазяйнувати, потрібні гроші, а в них чорт-ма й копійки. Швидше б уже переїхати, на власні очі побачити, що справді діється там, що в їй яке воно є. Хт

раніше переїхав, — не повертається, і чутки доходять, що таки справді цигани живуть, як і селяни. — І раптом замовкли, сторожко прислухаючись до луни пострілу, що вдарив на березі, й потім куля просвистіла кудись у протилежний бік.

Уже затихло. Коні настовбурчили вуха й здійняли голови, підозріло поглядаючи довкола широкими очима. Марина, як від несподіваного грому над головою, який пронизує з голови до п'ят, стиснулась уся, похилилась низько, опустила похмуро брови, втопивши в землю очі. — Десь унизу сторожа. Це вона стріляла. Невже зупинили Піруцу з сином?

— Так! — разить думка сполохану уяву.

Несвідомо м'яла кінець довгої хустки в руках: — Що ж робити? Мабуть зараз приведуть сюди, проженуть їх звідси.

Нервуючись, схильовано гукнула до гурту чоловіків:

— А йдіть но сюди, порадимось! — І не чекаючи поки підійдуть, не терплячись, сама хутенько пішла до них.

Вечір хилився до землі, вітаючи простір сутінками; світ ховався десь за річкою в невідомій делечині. Степ засинав під акомпаньямент повільних, нудних звуків, що цілий день нагадували про свято, про храмників, які їли, відпочивали й молилися богам. А під високими, кам'яними мурами, в маленькому колі радились, голодом і неволею змучені, люди. І кожен по черзі стиха висловлював свої міркування.

Серед гурту чоловіків сиділа Марина непорушна й задумана:

— Цієї ж ночі, будь-що-будь, розвідає кордон, дізнається, де не ходить сторожа, де можна безпечно влаштувати перевіз..

* * *

Спокійний біжить Дністер у піщаних берегах.

Ліворуч — стирчать у небо, виблискуючи позолотою, бані Кицьканського монастиря, наче то стоїть форпост гноблення муніцітор басарабенілор¹.

Праворуч — на шпильку тираспільської електровні, міцно збудованої на новому, радянському березі, червоний прапор дратується у просторі, пориваючись туди, за Дністер, у Басарабію.

Спокійний біжить Дністер у піщаних берегах, виблискуючи під покровом зоряного неба своєю сріблястою поверхнею.

Біля електровні повільними кроками маршує постать вперед і назад, вперед і назад. Червоноармієць маршує й пильно обводять очима чужий берег від Тернівки до Тирасполю, скільки око сягає.

Коло підніжжя монастиря, просто електровні, низенька жалупа причаїлась у густих садках і трое москалів, наче

¹ Трудящих басарабців.

вземлю врісши, здається, уважно вивчають повільні кроки чогоарміїцеві.

Тихо на Дністрі. Зоряне небо спокійно пливе над землею. Садки фруктові, мов поснулі, тільки листя гомонить таємничим шелестом та іноді чути, як скидається у воді риба.

Зрідка десь трісне сухе гілля, поламане обережними кроками Марини, що сторожко рухалася між деревами, від стовбура до стовбура — вниз, до берега.

Пішла сама, ані слова про це нікому не сказавши. Крадіжка лишила табір, ще як з наради розходилися цигани, гутяючи про свою долю. Ніхто не схвалив її пропозиції, ніхто не наважився піти вночі до берега. Та й хто полізе під румунським кулю, коли в каруці жінка й діти, коли давно відомо, що вночі на кордоні кожного можуть підстрелити, а то й убити.

Важко було слухати, як усі, геть усі їй перечили. І головна причина: каруці, кай¹. — Покидати їх — нізащо! Хоч і не так добрі, а все ж свої.

Особливо вперто мовчали, коли радила нарубати дерев, щоб порон зробити. Палко доводила: — Аджеж через Дунай один раз перевозились.

— Так то Дунай, — також палко перечили їй, — на березі немає сторожі і на Кілію він зовсім не такий широкий. Там удень не заборонено перевозитись. Але тут!

— Ой, лелі, що вона надумала! — казали всі, сумно похитуючи головами.

Тоді відповіла:

— Добре! Хай ще ранком порадимось. — А в думках була зовсім інше: дізнається, де немає сторожі й удень поведе до берега старших, покаже. Пішла до каруци, немовби спати, сама — за каруцу, ровом і в садки. — Ні, так нечутно ані голосів, ні шуму. Мабуть то де інде стріляли, а тут — нікого.

Постояла, послухала, як озвалася вночі сухим тріском гілля, й пішла в напрямі високої башти з прапором, що ген мав за річкою.

Пішла швидко, мимохить прислухаючись до придушеного жаб'ячого кумкання, що дедалі наближалось, заповнюючи хаосом похололивих криків поснулі садки. Так, наче гинучи, воно мільйонам горлянок волали про допомогу. — І як же вони сміються кричать серед ночі! А добре тут, затишно. Дерев густо ростуть і сухі. — Стала, похитнула стовбур руками: один, другий, третій. — А внизу ще густіші. Піде вона он туди, де зовсім густі, — полізе на якесь високе й огляне берег. Тоді повернеться просто назад до монастиря, то так і не блукатиме. — І врешті зупинилася, затремтіли ноги в колінах. Стріху халупи побачила між густих дерев.

¹ Коні.

Безвільно подалася наперед і — зовсім розгубилася злякана. Не знала, що робити: тікати, чи впасти, як стоїть, на землі й німо лежати. Одне ясно було: ті троя, що біля халупи — москалі. Тільки не бачать її, спинами до неї стоять. Але ж так близько. Яка ж бо вона необережна! І вони таки напевне почують її кроки, а може почули й навмисно непорушні, щоб заманити ближче до себе.

Притулилась до стовбура в одчаї, в розпачі, що не знала що робити; притиснулася до нього міцно, всім тілом, наче хотіла також, як і він, заніміти, щоб і подихів її нечутно було. А очима вп'ялася в три силюєти й стояла непорушно, як і вони. У скроні стукало, з кожним ударом крові тремтіло все тіло. І коли ворухнулася одна постать, ворухнулася і вона.

Постать попростувала до халупи, але Марині здалося, що москаль таки почув її. Повагом іде, певний, що вона не побіжить, не втече. — І рушниця на плечі стирчить вища від голови.

Почувала, як кров стигне їй у жилах. Нарешті рвонулась нестямно й кинулась тікати, з поспіху вдарившись об стовбур ерева боляче, грудями й головою, аж упала на гілля сухе.

— Валеу!¹ — тихонько зойкнула з болю й ляку. Серце, наче озривалося і ладна завмерти, бо ж уже чує оклики:

— Чіне аколо?..² Чіне аколо?..

Тихо. Мовчить москаль, прислухаючись. І вона мовчить, ним стежачи. — Може послухав й вернеться назад. Ба-ні!

Чіне аколо? — І зняв рушницю з плеча. Ті двоє — теж наближаються.

Схопилась і щодуху побігла нагору до табору, нестямно тепочучи:

— Ой, швидше!.. Ой, швидше!..

Чула за собою: — Стей!..³ Стей!.. — Але загрозливі оклики, об шмагання прутиками по тілі, підганяють її, бо ж позаду жбжать, біжать за нею. Та ось уже кінець садків.

Вилетіла на рівнину, хутчіш побігла. І знову:

— Стей — ка импушк!⁴

Несподівано, дзвінко вдарив постріл. Закрутилася на місці; сонуло в лівому плечі. Впала, покотилася в рів, стискаючи рукою біль.

Ровом бігла, не чуючи окликів. Безнастанно дзижчало у вухах. остро билася думка в мозку: — Добігти, сховатись!

У руці відчула теплу, липку кров і від того, наче дужче, ало плече. — Не добіжить вона! Наздоженуть москалі!.. — Жах-лася цієї думки, решту сили напружила, вилізла з рову й нувшись, навпростець побігла до каруц.

¹ Ой, лишенько!

² Хто там?

³ Стей!

⁴ Стей — стрілятиму!

Спали діти рядочком; спав увесь табір.

Залізла під порвану ряднину й мовчки прислухалася, міц-
потиском зубів стримуючи стогони. Але біль надмірний, пеку-
примусив устати. Злізла з каруци, обережно зняла кофту, кро-
залляту. Поспішаючи, тихо стогнучи, обмила плече во-
й ганчіркою якоюсь перев'язала.

Знову лягла, вкрившись рядниною, хоробливо знервова-
Хвилювали думки: — Прийдуть москалі, знайдуть. — І в
перекинула ноги через полудрабок. — Треба виїхати, поки
ночі. — Але не злізла, а так і лишилася сидіти.

З садків вийшли два здоровезні москалі. Простують до табо-
— Що ж вона казатиме?

Та москалі, дійшовши кінця рову, круто, як на коман-
завернули до монастиря.

Бачила: — наблизились до брами, постукали. Одчинил-
важка, велика брама й знову зачинилася.

Аж тоді заспокоїлась. — Мабуть у своїх справах пішли. А
же ж вона перелякалась. Вдруге й сама не піде, бо напевне
на всьому березі сторожа ходить. Та що ж ранком поради-
Що сказати? Мабуть так, що заждуть уже на Ніруцу. Розка-
що говорять у Бендерах на базарі. Може там є цигани, які зна-
або чули, де саме, в якому місці можна перейти річку. І
би ранок не поспішався, щоб заспокоїлась: питатимуть же, ч-
така схвилювана. Та вона жодним словом, жодним пору-
плеча не зрадить себе, ніхто не дізнається. А вже як перейде
кордон — усім розкаже. Але чого знову шум із того боку табор-
Невже бійка?

Біля монастиря й справді щось неладне коїлось. Спер-
чутно було розмову, потім крики сполохані.

Висунулась головою з каруци.

Кричали чоловіки:

— Кєрациви, ла мама дракулуй!¹

Висунулась ще, щоб краще бачити.

Брама одчинена і біля неї купка ченців у довгих, чор-
сутах. Біля каруц ті ж два москалі. Щось промовляють до
цигани. Один скидає з плеча рушницю, здійсмає вгору й пі-
дзвінкої луни пострілу, знову крик:

— Кєрациви де їшь!..²

Мов обпечені, розбіглися цигани до своїх каруц. Двоє біж-
до неї. Звелася на ноги з останніх сил і, як підбігли, спит-
певніше ледве ворухнула безкровними, тремтливими губами:

— Що сталося?

Перебиваючи одне одного, розмахуючи руками, кричали
щось, але не второпає вона нічого...

¹ Забирайтесь до чортової матері.

² Забирайтеся звідси.

Рвонула одна каруца; побігли коні в степ. До другої набли-
вся москаль, ударив коней рушницею. Держить міцно циган
підпояс, проситься до москаля, благає про вишось, але рушниця
закреслила круг у повітрі й циган брязнув у каруцу, як нежива
тіля.

Галасуючи, жінки оточили москаля, простягають розпачливо
руки. Десь ахнула луна дзвінко; як сарана розлетілися циганки
розпатлані. Перемішалися каруци, нагально й, мов очманілі,
помчали степом, налякані пострілами й скаженими криками,
коні й люди.

Стояла німа від злости й цілковитої безпорадності. І, неспро-
можна зважитися на щонебудь, дивилася на табір, що розси-
пався по степу. Не чулася, як підійшов москаль:

— Ксерациви! — І замахнув на коня рушницею.

Поспіхом сіла. Світ їй закрутився перед очима. Серце голосно
билося. Двоє циган схопили коня за повід, побігли в степ.

Плакали діти, щось кричали цигани, але все це пропливало
десь поза свідомістю: скроні пульсували гострими ударами й очі,
затуманені, зловливо дивилися на монастир, москалів, ченців,
що реготалися біля широко відчиненої брами. Гнів душив її,
мучив. Рвалося важко дихання з грудей. А з-за Дністра ранок
уже звівся до неба і в безвість пливла гунява мелодія давонів,
що, механічно точними ударами, пробуджували храмників до
вранішньої молитви.

* * *

Удосвіта табір сунув широким шосе, що веде до бендерських
околиць, до зруйнованих віками мур бендерської фортеці, де
з офіційного дозволу зупиняються таборами, і в яких знаходять
собі дармову ночівлю місцеві базарні с'явки¹ (ці вже, мабуть,
із власного дозволу). Але літо палало в гарячому повітрі й но-
стіїні мешканці околиць пішли в мандри по Басарабії, отже
таборові — широкий простір — майдаи і чимало руїн, що захи-
щають циган узимку від льодових подихів Дністра.

Табір розташувався круг Марининової каруци. Дорогою зустріли
Ніруцу з мішками борошна, дбайливо складеними й міцно при-
в'язаними на спині коневі (пощастило продати тільки одного:
базар був поганенький). І табір забув недавню подію. Єдине
цікавило всіх: їжа є, щоб усім рівно видавали.

Од від ранку й до пізнього вечора звисав над руїнами галас.
Усім натовпом стежили чи правильно міряється на казанок
борошно, чи однакові качани попшойки. Тільки Марина не гла-
дила з каруци, не озивалася до цього галасу.

Цигани щодня говорили попенки:

— Сонболнежіт, сермана!² — та й на тому край.

¹ Злодюжки.

² Захворіла нещасна.

Жінки приносили їй пайку, брали казанок, варили юшку. І так день-крізь-день. Так, аж доки Марина безсила стримувати болі, почала стогнати голосно й маячити. Без будь-якого медичного догляду, рана гноїлася, плече розпухло, посиніло. Одяг прилип до рани і найменший рух спричиняв гострий біль. Цілий день маячила, криками лякала дітей. Тоді вже полізла жінка на каруцу й, не дуже пильнуючи обережності, оглянувши плече, завдаючи хорім страшних мук. Знайшлися і лікарі своєї — старі, як вік циганки, в яких вже немає протесту, бо в їхні сили, вся мудрість і праця перетворилися на безнадійну пекору.

Заходилися лікувати: примочками теплими, зіллям, ворожбою. І попервах, неначе polegшало хворій, але згодом Марина знов голосно стогнала. Тоді старі циганки й цигани зібралися біля її каруци на нараду. А порадившись, поклали на тому, що одвести лелю до міста, в лікарню. — Може й справді лікар допоможе.

Знову дідусь Ніруца став у пригоді. — Він тут частенько бував, поспитається людей, знайде.

І вже другого дня на світанку, дідусева поганенька конячка підтюпцем везла хору до міста.

Ще тільки до базару з'їжджалися молдавани, як каруца в'їхала на Михайлівську вулицю, що на ній саме й є бендерська міська лікарня.

Хутко дісталися до неї. І коли конячка зупинилася біля ганку лікарні, Ніруца схилився до хворої.

— Приїхали, лелі!

Але Марина не озивалася, бо нічого не чула, а тільки ворочалася і стогнала увісні.

Похитав дідусь головою: — Зовсім не пам'ятає леля. — І попростував до скляних дверей.

Зійшов східцями на ганок, скинув шапку, засунув її за халяву, за другу — встромив пужално й увійшов до світлого з блискучим паркетом, коридора.

Поволі, щоб не послизнутись, наблизився до перших дверей і постукав несміливо.

Йнтрац!¹ — відповів на стук писклявий жіночий голос.

Поправив шапку й пужално за халявами, одчинив трохи двері й просунув уперед саму лише голову. Очі зупинилися на білій спині й жмутковій чорній, кольору ворон'ячого крила жосі, охайно зібраної на потилиці.

Жінка сиділа й щось писала, не обертаючись.

Шарше прочинив двері й боком просунувся до кімнати.

Ще з хвилину якусь пописавши, жінка поклала ручку на стіл і підвелася.

¹ Заходьте.

— Ей-ші? — сказала, обертаючись до дверей. Але зупинивши свій погляд на Ніруціній постаті, зсунула прикро брови, а з губів вихопилося здивовано:

— Циганул! — І те „циганул“ бриніло так, наче вона хотіла сказати: — Це вже занадто! — Потім натиснула пальцем якусь білу кнопку на столі.

Заколивався в будинку дзвінок, затупотів хтось коридором. І як одчинилися двері, до кімнати увійшов санітар у сірому халаті.

Тоді заверещала, обличчя взялося червоними плямами. І все вказує рукою на Ніруцу.

Не зрозумів дідусь її румунської мови, але коли санітар одчинив двері й узяв його за лікоть, почав благати, щоб хору прийняли, лелі Дундиху. Жінка нічим допомогти їй не можуть. Стогне, плече ятриться...

Та лікарка вже схилилася над столом, і здавалось, скам'яніла в такій терплячій зігнутій позі. І санітар двері затулив своєю спиною, виштовхує Ніруцу, і — теж мовчить. А вже біля дверей шкеляних, сварячись, що циган увійшов до лікарні, раптом струснув Ніруцу за плечі, що йому аж голова затрусилась на плечах.

— Так, леля хора, Дундиха наша. Куди ж нам її, — безпорадно розвів руками. Але дістав штовхана в спину й ще чув за собою: — Ідіотуль!

Довго стояв за дверима, довго дивився на каруцу, на двері зачинені, знову на каруцу. Майнуло в думці: — Може не зрозуміли його: адже тут лікарня, а він хору привіз.

Знову одчинив двері і...

Санітар зустрів холодним, ворожим поглядом:

— Не лізь сюди, розтелепо: лікарня тут, хорі люди лежать; ще заразу яку занесеш. — Грюкнув дверима. Й тонко продзвенів замок.

На розі засюрчав поліцей.

— Тобі чого треба? — почув Ніруца голос і зрадів, побачивши поліцей.

— Хора циганка в нас, до лікарні хотів...

— Не базікай мені, — грубо обірвав його поліцей, — а кажи, чого тут тобі треба?

— Та ж хору...

— Циганам одведено за містом майдан і нічого вештатися по вулицях. Ач, хо-о-ра! Повиздыхали б швидше, мороки менше нашому братові. Геть, до бісового батька!

Похилювся Ніруца, підійшов до каруци, глянув на хору, що тихо стогнала, тоді повернувся й крикнув з одчаєм:

— Жінка ж умирає!

Поліцей аж тулнув ногою лютий:

— Негайно забирайся звідси, чуєш! — І загнув таку лайку якої вживають закоренілі бендерські хулігани.

Ударив Ніруца по ребрах конячку й вона потюпала на гору за місто, але коли на розі стилила ходу, поліцай гостро, протяжно засюрчав.

Знову підтюпцем побігла конячка й уже не зупинялася, поки виїхали за місто.

Цигани здаля побачили каруцу й вийшли назустріч. Та Ніруца мовчазний зупинив конячку.

Стогнала Марина.

Розпріг, тоді звернувся до циган похмурий:

— Жінки, вже лікуйте якнебудь, бо до лікарні не пустили.

— Чого ж конче до лікарні, може до якогось фельдшера... борошном заплатили б, чи що? — це хтось із гурту чоловіків.

Ніруца скипів:

— А ти, розумний, узав би та й одвіз сам! — І пішов геть насуплений, злий. Але за кілька кроків зупинився, втопив погляд у землю й, немов би міркуючи, додав:

— Куди ж везти... навіть на вулиці не дозволяють зупинятись, не те що...

Постояв трохи й з серця вдарив пужалном по халаві:

— А, чорти б його брали! Ніколи він не бачив людини, що дала б циганові хоч найменшу поміч.

Гуторили жінки, розкладаючи багаття й жалісно зідхали. Бабусі-лікарки з поважними фізіономіями заходжувалися варити свої ліки.

* * *

Надголодь жили в кам'яних валах фортеці, але на руїнах свого минулого, вже бачили заграву нових надій, мали ці надії й ладні були хоч якими муками, а досягти своєї мети. Отже, весь табір твердо поклав не тинятися по базарах, щоб поліцаї не прискіпались. А звідси так близько до Дністра! І як спуститься вниз, до ринви, Дністер там вузький і щороку замерзає.

Швидше б ударили морози! — Ця думка вабила їх, як той край за річкою, звідки як-не-як, а все ж надходять відомості про тих, що поїхали туди. Правду казав Дунда, правду каже леля. Суворо додержували її поради — якось промучитись уже до зими.

Марина стала ходити, тільки руку ще носила підв'язану, бо скоро вона за щось бралася, пекучий біль не давав їй ворухнути рукою.

Пішли холодні дощі, дні стали короткі: насувалася зима.

Уночі сама, а то й з двома-трьома циганами старими востотий раз сходила до Дністра, оглядала берег, радилась із дідусем Ніруцем.

Сторожі біля ринви ніколи не зустрічали: це підносило настрій, відновлювало енергію, зміцняло віру в здійснення наміру.

А коли пішов перший сніг, бачили, як у селі за Дністром цілий день ходили дорослі й діти з червоними прапорами, з музикою.

Того дня захвилювався табір. Ще з вчора з'явилася румунська сторожа й нікого не пускала до берега. Це завдало Марині великого смутку: вона вже мріяла про Країну Рад з упертістю в'язня, що день і ніч невтомно рие стіну тюремної камери, марячи про волю. Та другого дня сторожі не було. Вирішили: мабуть за Дністром трапилось щось дуже поважне, влада про це знала й сторожу поставила, щоб люди не дивились, не збиралися на березі.

Коли ж дихнули грудневі морози, на березі вже ніхто не з'являвся. Проте знали, що ген там, біля напівзруйнованого гарматнем мосту, що по ньому колись проходив поїзд із Басарабії, стоїть сторожа, багато москалів вартує міст. Тим то й до річки сходили, обминаючи руїни, шосе бендерське і тоді вже, низиною, до берега.

Марина добре знала цей шлях, вимірювала очима й той берег: він тут низенький, легко коні перейдуть.

— Замерзай, Дністре!..

І Дністер замерз: січень дихнув на річку, зупинив її, вкрив крижаним укривалом.

Тричі ходила Марина на берег, тричі вночі доходила з Ніруцею до середини річки, пробувши лід, і — нарешті — зважилась.

Смоляна ніч стогнала в обіймах страшенної завірюхи: наддністрянської, січневої завірюхи, що про неї ніяка художня творчість не може дати повного уявлення. Холодний, рвучкий вітер сердито бився, ревів у просторі, і потрібні були величезні зусилля, щоб встояти на ногах. На небі й на землі однаково темно: ні вогників, ні зірок. Нічого не видно перед себе. Обриси неба, землі й річки зникли в безодній темряві, яка, здавалося злипила все, окрім простору.

Годі шляхи розпізнати такої пори. Вона друг пачкарів, що переходять кордон із заплющеними очима (пам'ять—очі пачкаря). І ніяка гарта неспроможна тоді перешкодити їм, хіба, що зіб'ється зі шляху.

Табір ретельно готувався до втечі. Міцно й як ніколи уважно зв'язували цигани ремені, зброю, брезенти поскидали, міцно збили гвіздками драбини, відра в каруцах поховали...

Чоловіки вели коней за гнuzдечки та ще—обабіч кожної каруци простувало двоє (щоб була загайки якої де не сталося). Уперед пішли Марина й дідусь Ніруца.

З надзвичайною обережністю виїхали за руїни, минули шосе, кроком черепашиним спустилися в низину й раптом увесь табір причаївся на місці.

З мосту бендерського моторошно й неприємно шугнуло кругом спритне око прожектора. Раз оглянуло простір, удруге. І знову:

ані вогників, ні зірок. Тільки завірюха лютує і дужче потьмарило в очах.

Деся заплакала дитина й одразу ж замовкла.

Сунув табір поволі, тяжко. Коні залкували, нюхали дорогу. Вимучена понад усякі людські сили, Марина важко піднімала в заметах то одну, то другу ногу. Завірюха запорошувала очі снігом, забивала дух, плече ятрило, але мовчки йшла, стримувала себе, аби не стривожити Ніруцу, що засалавшись поспішав за нею. Якийсь невідомий, непевний острах охопив її, а думки одна по одній хуртовиною перебігали в голові: — Невже не дійде вона!.. Невже не стане сили! І хоч би не так боліло плече...

У голові гуло, крізь усі щілини в драній одежині пролазив вітер і, наче голками, шкрябав плече. Ніколи їй не здався Дністер такий широкий, як тепер.

По кодіна вгрузла в глибокий замет, мало не впала, і — не стрималась, не стало сил:

— Мабуть не дійду я, дідуся!

Дужою хвилею рвонула завірюха, і, з неймовірним ревом і свистом, закрутилася вгору. Почула близько голос:

— Потерпи!.. Потерпи!..

І знову замети, знову вітер рвучкий боляче шмагає все тіло, рве дрантя, люто свистить у вухах.

Посковзнулась, напівскостеніла збігла вниз, підхоплена новою хвилею потужної завірюхи. На мить зупинилась:

— Дністер!.. Дністер!.. — Захвилювалась, зціпила зуби; хутчіш пішла по льоду, ні на що не звертаючи уваги. І знову близько Ніруцин голос:

— Потерпи... вже ж ось... рукою. Потерпи!..

Нічого не відповіла. З тривожної, надмірної напруги ледве могла дихати. Голова їй палала, як в огні. По рівному льоду поспішала вперед, до світу нового, туди...

Стиснула мимохіть рукою — і не плече, не біль притамовувала — щоб серце хоч трошки придержати, щоб не шаленіло так з радості й непокою. Думка відмовлялася йняти віри: — ще кілька кроків!.. Кілька кроків!.. — Аж усміхнулася слабо до себе:

— От ще!..

Тремтливою ногою ступила на новий берег.

* * *

Сотні років, як дім Романових стояв маєток поміщиків Іванківських на родючій Катеринославщині, між Добревальським і Новим Каном. „Батько“ Махно добре дався в знаки добревальцям, що постачали йому коні, повозки, харчі, жінок, дівчат і взагалі все, що потрібно було його банді й вимагалось з наказу. — Або, або — тобто: або дай, або до стінки ставай.

Лихі то були роки, як і сам „батько“ з своєю ватагою відчайдушних головорізів. І, ніде правди діти, ватага таки сумлінно додержувала свого девіза: грабувати, вбивати, нищити — скрізь і все. А втім — „батько“ не перевершив поміщиків. Іванківські вже так дбайливо „залили селянам сала за шкуру“, що вони за кілька верстов обминали і масток і землі поміщицькі.

— Через те, — як розповідають добровальці, — і битий шлях до повітового міста тягнеться „на гак укругову“.

* * *

Тепер добровальці їздять новим — навростець — шляхом. Та й не тому тільки, що — навростець. Новий шлях біжить поруч комун і колективів, які з року-в-рік, із дня-у-день, мов велетенські гриби по дощі на доброму ґрунті, ростуть, наливаються свіжим соком.

Недалечко цього шляху, саме в колишньому масткові поміщицькому, квітне міцний здобуток великого Жовтня — зразкова циганська комуна. І коли напередодні другої більшовицької весни райони рапортували урядові УСРР про свою готовість стати до бою в боротьбі за хліб, від добровальського до столиці котилося телеграфним дротом:

... Добровальське спільно з комунами зустрічає весну сто-процентною колективізацією й відкриттям другої циганської комуни з циган, що перейшли з Басарабії всім табором.

І. МУРАТОВ

Член центрального роб. укр. студії ВУСПП

ЛІРИЧНЕ

Не надумана ржа
поетичних химер —
Це поривами ліг
атрамент на папер.
Монументів ґранітних
не треба мені,
Безімянним нехай
мій спів
дзвенить.
Хай у чорних копальнях,
на колгоспних лавах
Пісні моєї
лине
луна.
Не німим глядачем
я дивлюся на те,
Як життя в нас
бушує